KELAM ARAŞTIRMALARI 8:1 (2010), SS.151-182.

BEŞERÎ SORUMLULUK VE FÂZIL EL-MİKDÂD ES-SUYÛRÎ EL-HİLLÎ'YE GÖRE AMELLERİN YARATILIŞI

- Human responsibility and the matter of the creation of deeds according to Fadıl al-Miqdad as-Suyuri -

Yrd. Doç. Dr. Yakup KESKİN

OMÜ, Eğitim Fakültesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü

ykeskin@omu.edu.tr

Abstract *Muslim theologians have been of different opinions about man's power to choose and act with his own free will and thereby shaping its responsibility. The relation between the endless power of Allah and man's responsibility for his acts is one of those issues which have been always discussed.*

In this study, we handled man's volitive freedom and responsibility in accordance with Asharite, Mutazilite, Shiite sects and tried to explain the subject translating a short text extracted from the chapter of "the issue of creating acts" in "İrşād at-talibīn ila nahj al-Müstarşidin" by Fâzıl el-Mikdâd es-Suyûrî el-Hillî, a shi'ah teologian.

Key Words: *Volition, Power, Acqusition, Freedom, Men's deed.*

GİRİŞ

Kur'an'da Allah (cc.), doğal olaylar kadar beşerî eylemler üzerinde de mutlak kâdir olarak nitelenmiştir. Aynı zamanda insanın, eylemleri konusunda gerçek bir fâil olduğunu belirten ve vurgulayan ayetler de mevcuttur. Görünüşteki bu paradoks, Kur'an'ın doğru anlaşılıp anlaşılmamasıyla ilgili bir sorun olduğundan, İslâm mezhepler tarihçileri ve kelâmcıları arasında insanın fillerindeki etkinliği meselesi üzerinde tartışma başlamıştır.[1] İnsanın fiillerini hür bir irade ile mi yoksa mecburiyet altında mı gerçekleştirdiği konusu üzerinde İslam düşünce tarihinin erken dönemlerinden itibaren farklı görüşler öne sürülmeye başlamıştır. Hemen hemen mezheplerin tümü insanın irade dışı gerçekleşen fiillerinin Allah'ın takdir ve yaratmasıyla olduğu konusunda hem fikir olmakla beraber, insanın iradesi ile yapıp ettiği ve sorumluluğunu gerektiren fiillerde mezhepler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

---

[1] Akgüç, Ahmet, *İnsan İradesi ve Sorumluluğunun Kategorik ve Zihinsel Varlık Temelleri*, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Güz-2008, VII, 26.

Acaba insan, Cebriyye'nin iddia ettiği gibi rüzgârın önündeki bir yaprak misali Allah'ın onun hakkında takdir ve tayin ettiği şeyleri yapmak zorunda mıdır? Yoksa Mu'tezile'nin öne sürdüğü gibi insan, kendi fiillerinin yaratıcısı, dolayısıyla fiillerinden tek sorumlu varlık mıdır? Elbette bu tartışmalar beraberinde "kader" meselesini de gündeme getirmiştir. Cebriyye'nin görüşünü savunmak insandan her türlü hür irâde hürriyetini kaldırmak, Allah'ın adâletine gölge düşürmek ve insanın elinde olmayarak işlediği fiillerinden sorumlu tutulması gibi mantıksal bir takım sonuçlar doğuracaktır. Mu'tezile'nin görüşünü savunmak ise; Allah'ın kudretine sınır koymak demek olmayacak mıdır?

Makalede ele alınan konu itikâdi mezhepler tarihi ya da kelâm araştırmacıları tarafından ya bir mezhep ekseninde müstakil olarak ya da mezheplerin görüşleri mukayeseli olarak ele alınmıştır. Araştırmalar nispeten yeterli gibi gözükse de görüldüğü kadarı ile daha çok Mu'tezilî ve Sünnî perspektiften konu irdelenmiştir. Şiî-İmâmiyye'nin makalede bahsi geçen konu ile ilgili görüşlerinin mezhepler tarihi ya da kelâm araştırmacılarınca yeterince irdelenmediği, en azından Şiî-İmâmi düşünce sisteminde konunun serüvenine ilgi duyulmadığı görülmektedir.

Makale, İslâm düşünce tarihindeki geleneksel teolojik yaklaşıma uygun olarak Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ardında da Şîi-İmâmi perspektifinde ele alınmıştır. Özellikle İmâmiyye'de kulun fiillerinden dolayı sorumluluğu ile ilgili Şiî kelâmcılar tarafından ortaya konulan düşünce biçiminin süreç içerisinde nasıl bir değişime uğradığı, bu değişimin halen devam edip etmediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şiî–İmâmi ahbâri (imamlardan rivayet edilen haberler, hadisler) geleneğin usûli forma dönüşme sürecinde kilit noktalarından olan Şeyh Müfid'in makalede ele alınan konu ile ilgili görüşleri özellikle ortaya konularak Şeyh Müfid'deki daha doğrusu İmâmi düşüncedeki değişimin araka planına inilmeye çalışılmıştır. Mezheplerin ve mezhep âlimlerinin etkileşimiyle seleflerine muhalif olma pahasına gelişen, değişen görüşlerin yeni metotlarla müntesiplere nasıl izah edildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şiî İmâmi düşüncenin görüşlerini yansıtması bakımından Şiî-İmâmi kelâmcı Cemâleddîn Mikdâd b. Abdillah es-Suyûrî el-Hillî'nin İrşâdü't-Tâlibîn ilâ Nehci'l-Müsterşidîn[2] adlı eserinden konu ile ilgili bahsi tercüme ederek konunun vuzuha kavuşturulması amaçlanmıştır. Çevirisini yaptığımız bölümde görüleceği üzere ortaya konulan görüşler daha çok muhaliflerin iddialarına cevap

---

[2] Makalede çevirisini yaptığımız bölüm Doç. Dr. F. Kerim Kazanç rehberliğinde doktora dönem ödevi olarak hazırlanmıştır.

niteliğinde olduğundan o günkü ortamda tartışılan konuların hangi alanlarda olduğu, öne sürülen delillerin niteliği ve takdim metotları görülecektir.

Bu bağlamda konunun kavramsal çerçevesini belirlemek açısından ilgili terimlerden hareketle makaleye giriş yapılmıştır.

Kesb: Kur'ânî bir tabir olan "Kesb", kazanmak, kazanç elde etmek, kâr, toplamak, rızık aramak, anlamlarına gelmektedir[3]. Kur'ân'da kesb kökünden türeyen altmış sekiz kelime mevcut olup bunların altmış ikisi kesb, diğerleri iktisâb mastarından gelmektedir. Kelime olarak kalbin bir şeyi azmederek, kastederek ona yönelmesi[4]; maddî kazanç[5]; sa'y ve amel[6] manalarında kullanılmıştır. Bu âyetlerde belirtildiği üzere kazanılan iyi ameller kişinin lehine, kötü ameller ise aleyhine olacak, amellerin karşılığı âhirette verilecek, kimseye zulmedilmeyecektir.[7] Görüldüğü üzere "Kesb" Kur'an'da genel olarak insanın irade ve gücüyle yaptığı ihtiyari ve bilinçli fiillerini kapsamaktadır. Bundan dolayı "Kesb" kavramı kelâm literatüründe de daha çok ihtiyarî fiillerin yaratılması meselesinde söz konusu edilmiştir.

Farklı görüşler olmakla birlikte kulların kendi fiilleri üzerinde etkisini kanıtlamak amacıyla kesb kavramını ilk defa kullanan kişi muhtemelen Ebû Hanîfe'dir. Ebû Hanîfe, kulların fiilleri meselesini Kur'an'dan mülhem kesb kavramıyla açıklamıştır. Kesbi bir teori halinde getirip sistemli bir şekilde ilk işleyen de el-Eş'arî'dir.[8] Kesb; insanın kudretini ve iradesini bir iş yapmaya sarf etmesidir. Bütün fiiller Allah'ın kudretiyle yaratılmıştır. Fiillerin meydana gelmesinde insanın yaptığı şey sadece kesb etmedir. İnsan Allah'ın kendisinde yarattığı hâdis kudretle iyi veya kötü fiil ve davranışlarda bulunur. Bu yüzden fiillerin meydana gelmesinde insan, fiillerinde kesb sahibi olmuş olur.[9]

---

3 M. Fuad Abdülbâki, İbrahim Mustafa ve diğerleri, *Mu'cemu'l-vasît*, "ksb" maddesi, Çağrı Yay., İstanbul,1996, s. 786; İbn-i Manzur, *Lisânu'l-arab*, Kahire, Dâru's- sâdır yay., Beyrut 2000, V, 3870.

4 Bakara, 2/225; 281; 134; 141; Mâide, 5/89; Tur, 52/21; Tebbet, 111/02; Âli İmrân, 3/25; En'am, 6/70; 158; Ra'd, 13/33; İbrahim, 14/51

5 Bakara, 2/267.

6 Bakara, 2/286; Âl-i İmrân, 3/61.

7 Abdülbâki, Mu'cem, "ksb" maddesi, s. 786-7.

8 Yazıcıoğlu, M. Sait, *Mâturidî ve Nesefi'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, 2. bs., Ankara, MEB yay.,1997, s. 51.

9 Taftazani, Sa'duddin, *Şerhu'l–akaid*, Çev., Süleyman Uludağ, , İstanbul 1991, s. 198.

Kelâm ilminin sistemleşmesiyle Mu‘tezili başta olmak üzere Şîi âlimlerce Ehl-i sünnet kelâmcıları tarafından savunulan kulun, fiillerini kesb ettiği meselesi eleştiriye tabi tutulmuştur. Eleştiriler daha çok kesb kavramının muhtevası üzerinde olmuştur. Mu‘tezili âlimlerden Kâdı Abdülcebbar (ö.415/1025), Şerhu Usûli'l-Hamse adlı eserinde kesbi anlaşılır bulmayarak şöyle demiştir. İnsan kesbe ya bir kuvvet vasıtasıyla ya da başka bir kesb yoluyla sahip olur. Eğer ona kudret yoluyla sahipse, bu kudreti ya insan kullanıyordur –ki bizim söylediğimiz de budur- ya da Allah yaratıyordur – ki bu da Cebriyye'nin görüşüdür- Bu görüşlerin her ikisini de reddederek insandaki kesb, başka bir kesbe dayandırılacak olursa, bu da bilinmeyeni başka bir bilinmeyenle açıklama demektir ki bu da anlamsızdır.[10] Yine Kâdı Abdülcebbar, el-Muğnî adlı eserinde insanın fiilleri Allah'a izafe edilemez. Kişinin yaptığı kendi fiilidir ve hadistir. Bir fiilin iki failinin olması imkânsızdır. Eğer Allah onların muhdisi ve mucidi ise, kulların o fiillerde bir gücünün olmaması gerekir demektedir. [11]

Cebriyye fiillerinin meydana gelişinde kulun etkisi bulunmadığını iddia ederken Mu‘tezile ve Şîa ihtiyarî fiillerde kulu ilâhî irade ve kudretten bağımsız hale getirmiştir. Ehl-i Sünnet'e mensup kelamcılar ise fiillerin meydana gelmesinde orta bir yol bularak insanın fiillerinde kesb sahibi olduğunu belirtmişlerdir. İnsanın seçimli (ihtiyârî) fiili, iradesi ve kudretin varlığı ile gerçekleşir. Çünkü kudretin ihtiyârî olarak yönlendirilmesi iradenin hür olmasına bağlıdır aksi halde kudretin etkinliğinden söz edilemeyecektir. Dolayısı ile kudretten yoksun iradenin etkinliği de söz konusu olamayacaktır. Bir irade olmadan, kudretin etkinliğinden söz edilemeyeceği gibi, aynı şekilde kudretten yoksun iradenin de etkinliğinden söz edilemez. Bu ikisi, birbirlerini tamamlayan unsurlardır demektedirler.

Fiil (İnsanın Fiilleri): Kelime hem kullanım hem de anlam olarak Türkçe'ye aynen geçmiş olup, hareket, eylem, iş, oluş, etki, tesir, davranış, tasavvurda kalmayıp görünür hale gelen şey anlamlarına gelmektedir.[12]

Cürcânî'ye göre (ö.816/1413) fiil, başkasına etkide bulunmadan dolayı oluşan şeydir.[13] Pezdevî'ye (ö. 493/1099) fiil, "şey" dir.[14] Mu'tezilî âlim Kadı Abdulcebbar

---

[10] Kâdı Abdülcebbr, *Şerhu usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Kahire 1988, s. 361-7; Çelebi, İlyas, *Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, İstanbul 2002, s. 288, 289,

[11] Kâdı Abdülcebbar, *el –Muğni fi fbvâbi't-tevhid ve'l-adl*, Neşr., İbrahim Medkur-Taha Hüseyin, Kahire 1382/1962, VIII, 187.

[12] İbn-i Manzur, *Lisânu'l-arab*, V, 3438; Abdülbâki, *Mu'cem*, s. 695.

da fiili, kudret sahibinden meydana gelen şey[15] diye tanımlamaktadır. Allah, her şeyin yaratıcısı[16] olduğundan "şey" olarak adlandırılan fiil, söz konusu âyette de geçen "şey" kelimesinin kapsamına girmekte; dolayısıyla Allah'ın yarattığı bir nesne olmaktadır. Konu insan fiilleri olduğunda da durum değişmemektedir.

Fiil, insanın iradesinin dış dünya ile temasa geçmesi; onun iç dünyasının dış dünyaya zaman ve mekân planında aksetmesi, irade ve kudretinin eyleme dönüşmesidir.[17] Fiil, ihtiva ettiği anlam bütünlüğü içersinde fiilin sahibini (fâili), fiilin oluşumu için dilemeyi (iradeyi), fiilin işlenmesi sürecinde seçimi (ihtiyarı), fiili yapabilecek gücü (kudreti), fiil gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyarî fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan gücü (istita'ayı), fiilin işlenmesinden dolayı sorumluluğu (mesuliyet) kapsamaktadır.

İnsan fiillerinin esas dayanağı, Allah'ın iradesinin yanında insanın da irade hürriyetinin olup olmadığıdır. İnsan zerre miktar yapıp ettiği hayır ve şerden dolayı sorumlu tutulacaksa fiilinde ihtiyar sahibi (fiilin işlenmesine yönelik iki şeyden birini tercih edecek irade ve seçim gücü) olmalı ki insanın fiilinde hürriyetinden söz edilebilsin. Burada ise insanın fiilini irade etmesi, ardından ihtiyarı ile fiile ilişkin tercihte bulunması, fiilin işlenmesine yönelik var olan gücünü kullanması (istitâat) meselesini güdeme getirmiştir. Bu yüzden Kelâm âlimleri insanın filleri ve hürriyeti meselesini kelâm ilminin ana konularından addetmişlerdir.

İstitâat: İstitâat, "kuvvet, kudret, tâkat, güç yetirmek, vüs'"[18] anlamlarına gelmektedir. Belirli bir fiili yapabilecek gücün varlığına takat, birçok fiili gerçekleştirebilecek gücün varlığı ise 'vüs' ile ifade edilir.[19] istitâat insana has, tâkat ise genel bir kavramdır. Örneğin "Deve bu yükü taşımaya tâkatlidir." denir. Fakat "Deve bu yükü taşımaya istitâatlidir." denmez[20]. Kehf suresinin 97.

---

13 el-Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid, *Kitabü't-ta'rîfât*, Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1995, s. 168.

14 el-Pezdevî, Ebu'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Trc.: Şerafeddin Gölcük, 2. bs., Kayhan Yay., İstanbul1988, s. 146.

15 Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık*, s. 276.

16 En'âm, 6/102.

17 Gölcük, Şerafeddin, *Bakıllânî ve İnsanın Fiilleri*, 1. bsk., , TDV Yay., Ankara 1997, s. 52.

18 Yavuz, Yusuf Şevki, "*İstitâat*", DİA, XXIII, 399; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'ârûs*, Thk. Ali Şîrî, Dâru'l-fikr, Beyrut 1994, XI, 329; Abdülbâki, el-Mu'cem, "tv'a" md., s.570.

19 el-Cürcânî, *Ta'rîfât,* s. 29-30.

20 İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, IX,159.

ayetindeki[21] istitâat kelimesinde olduğu gibi bazen istitâatin "te"si hazfedilir.[22] Kudret, İstitâat kuvvet, tâkat, vüs' gibi kelimeler birbirlerinin yerinde kullanılmalarına rağmen bunların farklı manalara geldiği kabul edilmektedir.[23]

İstitâat ile fiilin yapılma ve terk edilmesini mümkün kılan sıfat yani insana bakan boyutu kulun fiil gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyarî fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan güç, iradenin faaliyete geçmesine imkân veren şey kastedilir.[24] İstitâ'a; insanın beden sağlamlığıdır. Hayat ve güç sahibi insanın fiilini yapma kudretidir.[25] Kur'ân-ı Kerîm'de istitâat kavramı fiil kalıbında kırk iki yerde geçmektedir.

Kudret ile istitâat aynı anlamda kullanılmakla beraber istitâat kudretten daha özel bir mana ifade etmektedir. İstitâat genel manada kullanılırsa kudret ile aynı manayı paylaşmaktadır. Eğer istitâat özel manada kullanılırsa, istitâatte bulunması gereken şartların mevcudiyeti kastedilmiş olur. Kurân-ı Kerîm'de Hac ibadeti ile ilgili olarak "…Yoluna gücü yetenlerin 'istetâa' o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır." denilmekte[26], hac için özel manada istitâatin bulunması gerektiği vurgulanmış olmaktadır. Kudretin olduğu yerde istitâat zorunlu olarak olmakla beraber istitâatin olduğu yerde kudret olmayabilmektedir. Kur'ân'da Allah'ın kudretinin varlığından bahseden açık nass vardır. Allah, her şeye kâdirdir. "Hükümranlık elinde olan Allah, yücedir ve O, her şeye kadirdir."[27] Bütün varlıkların yaratıcısı, âlemin yoktan var edicisi, insanı hayrete düşüren harikulâde fiillerin yapıcısı Allah'ın kudret sahibi oluşu, açık ve kesindir. Bu âyetlerden anlaşıldığına göre insan nisbî bir istitâate hâizdir. Bazı âyetlerde insanın ilâhî emirleri yerine getirme gücüne sahip kılındığına ve bunu gerçekleştirmek için gücünü sarfetmesi gerektiğine temas edilmiş, bazılarında da onun her işi yapma,

---

21 Kehf, 18/97.

22 İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, IX,159; Zebîdî, *Tâcu'l-'ârûs,* XI, 329.

23 Ebu'l-Bukaʿ, Eyyüb el-Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısrî, Müessesetü'r-Risâle, Suriye 1993, s.109; İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, IX,159; el-Cürcânî, *Ta'rîfât,* s. 29-30.

24 el-Cürcânî, *Ta'rîfât,* s. 19, 29-30; İbn-i Manzur, Lisânu'l-arab, IV, 272.

25 Aydınlı, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci (Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf)*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, s. 225-6.

26 Âli İmran, 3/97.

27 Mâide, 5/120; Mülk, 67/1.

özellikle beşerî sınırları aşan fiilleri icra etme gücünün bulunmadığına dikkat çekilmiştir.[28]

İstitâat, ikiye ayrılır[29]. Birincisi: Sebeplerin müsait (selametü'l-esbâb) ve vasıtaların sağlıklı (sıhhatü'l-âlât) olmasıdır. Bu manadaki kudret, fiilden öncedir. Bunun ispatı ise: "…Buna da gücü yetmeyen atmış fakiri doyurur."[30] âyetidir. İkincisi: Bizzat kudretin kendisidir ki; bu da, fiille birlikte meydana gelir. Burada fiilden kasıt ihtiyârî olandır. Mükâfat veya cezaya vesile olan, sayesinde fiilin kolaylık ve rahatlıkla yapabileceği seçim hürriyetine (ihtiyar) dayanan fiildir. Bu tür İstitâatın ispatı ise: "Onlar (kâfirler) gerçekleri ne işitmeye güç yetirebiliyorlar; ne de görebiliyorlardı."[31] İnsanın, fiillerini meydana getirdiği ve fiille birlikte bulunan bu kudret, bir âraz olduğu için; sürekliliği yoktur. Devamlı surette Allah tarafından yaratılmaktadır. Fiil için gerekli olan güç, önceden insanda bulunmuş olursa; insan, kendisini Allah'tan müstağnî sayar. İşte, fiile esas olan gücün devamlı surette Allah tarafından yaratılması, insanın Allah'a muhtaç olmasının sürekliliğini ifade eder. Bununla birlikte insan, cebir altında bulunmuş olmaz. Çünkü insan, fiilin oluşması için gerekli şartları yerine getirdiğinde Allah, fiil için gerekli olan gücü anında insanda yaratmakta; insan da bu güçle fiilini yapmaktadır[32].

A. EHL-İ SÜNNETİN KESB TEORİSİ VE İNSANIN FİİLLERİ

Ehl-i Sünnet, sorumluluk gerektiren fiilleri diğerlerinden ayırmak için "kesb" kavramını ihdas ederek konuyu izah etmeye çalışmıştır. Fiilin vukuunda Allah'ın takdir ve yaratması mahfuz olmakla beraber kulun kesbi de söz konusudur. Sorumluluk da bunun üzerine bina edilmektedir. Ehl-i Sünnet bu formülasyonu ile Mu'tezile'yi çok titiz olduğu tevhid inancına muhalefet etmekle eleştirerek, insana fiillerinde bağımsız alan açan yaklaşımlarının bir tür şirk olduğunu söylemiştir.[33]

---

28 Abdülbâkı, *el-Mu'cem*, ''tv'a'' md., s. 570.

29 el-Mâturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitâbu't-tevhîd*, İsam Yay., Ankara 2003, s. 410–1.

30 Mücâdele, 58/4.

31 Hud, 11/20.

32 Yazıcıoğlu, M. Sait, *Mâturidî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, 2. bs., MEB yay., Ankara 1997, s. 78 vd.

33 Çelebi, İlyas, *Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri*, Kelam Araştırmaları 2:2 (2004), s. 10.

Eş'arîler'e göre; Hür irâde ya da insanın fiilleri seçme ve yapma gücü konusunda ve buna bağlı olarak onun sorumluluğunu temellendirmede Eş'arî kelâmcıları, Mu'tezile ve Cebriyye tarafından savunulan görüşlerin arasında orta bir yol tutmuştur. Eş'arîler, Cebrîlerin yaptığı gibi, Allah'ı insanın fiillerinin hakîkî ve yegâne yaratıcısı olarak kabul ederler.[34] Çünkü insan, bütün fiilleri ve edimleriyle Allah'ın yarattığı bir mahlûktur. Bununla beraber, insan rüzgar önünde bir yaprak gibi olmayıp, insanın istitâ'ası (bir fiili yapabilme gücü) vardır. İnsanda fiille birlikte ve yan yana onu yaratan sadece Allah'tır. Eş'arî, insanı fillerinin faili ve yaratıcısı olarak görmeyince, fiili insanla ilişkilendirmede zorlandığı görülmektedir. Eşarî, yaratılmış bir güçle ortaya çıkan şeye kazanım/kesb demektedir.[35] Eş'arîlerce benimsenen cevher-araz metafiziğine göre, insanın bir fiili yapabilme kudreti fiilden ne önce ne de sonra gelir. Eş'arîler, kudreti bekâsı olmayan şey olarak tanımlamaktadırlar. Yani kudret arazdır. Arazlar ise sürekli (bâkî) olamazlar. Kudretin araz olması dolayı ile ikinci anda devam edemeyeceğini ifade eden Eş'arî, sonuç olarak fiile ilişkin gücün, ancak fiilin oluşumu esnasında meydana gelebileceği görüşündedir. Fiilin oluşumu esnasında yaratılan kudret fiilin yapılmasıyla birlikte yok olur. Bir başka iş için gerekli olan kudret, kesb ve yaratma aşamalarından sonra insanın seçimi neticesinde yeniden oluşmaktadır.[36] Onlara göre, insan fiil ve edimlerini kazanan bir varlıktır. Allah ise insanın kesbinin yaratıcısıdır.[37] Fiillerin yaratılıp meydana getirilmesinde kulun kudretinin bir tesiri yoktur. Bu hususta Allah'ın kulun fiilini yaratmadaki âdeti cereyan etmiştir. Kulun fiilini meydana getirmek için Allah onda bir kudret yaratmıştır. Fiil Allah'ın ihdâsı ve yaratmasıdır. Kulun ise kesbidir. Kesb; bir şeyin, onu kesbeden tarafından ve

---

34 Kazanç, Fethi Kerim, "*İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı*", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, sayı:4, VII (2007), ss.125–212; Ayrıca bkz. Yar, Erkan, *Eşarî'nin Teolojik Görüşleri*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, 11:1 (2006), ss.1–23

35 Yar, *Eşarî'nin Teolojik Görüşleri*, s.3.

36 Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı.* M.E.B. Yay., İst., 1992, s. 82.

37 et-Taftazânî, Ebû'l-Vefa, *Kelam İlminin Belli Başlı Meseleleri*, çev., Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay., İst. 1980, ss.168, 172.

hâdis bir kudretle meydana gelmesidir.[38] Yani, insanın hâdis kudreti ile fiilin âdeten birlikteliğinden ibarettir.[39]

Eş'arî'ye göre fiil, fâilin, yokken amaçlı olarak varoluşa geçirdiği şeydir. Bu fâil de, o şeyi var oluşa geçirmeyi amaçlayan Allah'tır. Eş'arî'ye göre, insan filleri zorunlu ve kazanılmış (ihtiyârî) olarak ikiye ayrılır. Buna göre, insanın istemeksizin yapmaya zorlandığı, arzu etmeksizin üstlendiği, üstlenmek durumunda kaldığı felç, titreme gibi fiilleri zorunlu fiillerdir. Bu nitelikte olmayan fiiller ise kazanılmış fiillerdir.[40] İnsanın zorunlu ve zorunsuz (ihtiyârî) fiillerinin yaratıcısı Allah'tır. İnsanın iktisâb ettiği fiillerinin de yaratıcısının Allah olduğuna delilleri Kur'an'da geçen, "Her şeyi yaratan Allah'tır."[41], "Sizi de yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır."[42] vb. ayetlerdir.

Eş'arî'ye göre, insan kazanılmış türden bir fiilde bulunmak istediği zaman, Allah o fiili kazanma ve yapma gücünü insanda yaratmaktadır. Yani, kazanılmış fiiller insanda yaratılmış (muhdes) bir güçle meydana gelmektedir. Kazanılmış fiillerde söz konusu olan, kazanma, gerçekte bir şeyin, o şeyi kazanan insanda yaratılmış bir güçle meydana gelmesidir. Buna göre Eş'arî, kulun sorumluluğunu ve yükümlülüğünü, onda yaratılmış olan bir kazanma gücü (kesb) ile açıklamaktadır. Fakat "kesb"i tanımlarken kullandığı yaratılmış (hâdis) kudret kavramını izah ederken insana tanıdığı seçme gücünü kaldırır ya da onun elinden alır gibi gözükmektedir. Yani Allah, insanda seçme gücünü yarattığı esnada neyi seçeceğini de belirlemiş olmaktadır. Dolayısıyla insan, kendisinde yaratılmış olan bu güçle birbirine zıt ahlâkî değer taşıyan fiillerden birini ötekine tercih edip eyleme dönüştürme hürriyetine sahip olmamaktadır. Görüleceği üzere, Eş'arî'nin kesb nazariyesi anlaşılır gibi gözükmemektedir. Zaten Mu'tezile kelâmcıları da Eş'arîlerin kesb nazariyesini anlamsız ve akla aykırı bulmaktadırlar.[43]

---

38 el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil, *Kitâbu'l-luma' fi'r-redd alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'* , Beyrut 1952, s. 76.

39 el-İsferâyînî, İmâduddîn Tâhir b. Muhammed, *et-Tabsîr fi'd-dîn*, neşr., İzzet Atar el-Huseynî, Dımeşk, 1940, s. 116-7

40 Eş'arî, *Kitâbu'l-luma', ss.* 39–43.

41 Ra'd, 13/16.

42 Saffât, 37/95–6.

43 el-Kâdî 'Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk., Abdulkerim Osman, Kahire, 1988, ss. 363–6.

Eş'arî kelâmcılarından el-Bâkillânî'ye göre kulların fiilleri, biri Allah'a diğeri kendilerine ait olmak üzere iki farklı kudretin etkisi altında meydana gelir. Kadîm kudret fiilin aslını yaratırken, kulun kudreti ise vasfını meydana getirir. O halde, Allah'ın kudreti ile kulun kudreti fiilin meydana gelişine ayrı ayrı açılardan etki ettiğinden, "Bir fiile iki kâdir aynı anda ilişmez" sözü geçersiz olmuş olur.[44]

Ebû İshâk el-İsferâ'înî ise fiilin iki ayrı kudretle meydana geldiğini öne sürdü. Ancak ona göre, fiilin iki kudretle birlikte meydana gelmesi, kulun kudretinin etki bakımından fiile müteallik bulunmadığı anlamına gelir. Dolayısıyla, kulun kudreti ancak Allah'ın kudreti o fiile taalluk ettiği zaman Allah'ın kudretinin yardımıyla fiil üzerinde etkide bulunur.[45]

El-Cüveynî'ye göre, insanların fiillerinin biri Allah'a, öteki kullara ait olmak üzere iki kudretin birlikte etki etmesiyle meydana geldiği şeklindeki bir görüş kabul edilemez. Bir fiile iki kâdir kudret etki edemez. O halde fiil olsa olsa kulun kudretiyle meydana gelir. Ancak kuldaki bu kudreti yaratan Allah'tır. Kudret kulun eseri olmayıp sadece sıfatıdır. İşte bu sıfatla meydana gelen fiil, yaratılmış kudret cihetinden kula nispet edilirken, takdîr, ihtirâ ve yaratma cihetinden Allah'a izafe edilir.[46]

Eş'arîlerin kesb teorisini savunmalarının temelinde şu faktörlerin yattığı söylenebilir:

1. Kulun fiili aslında mümkündür. Her mümkün Allah'ın kudretinin taalluk ettiği şeydir. Allah'ın kudreti her şeyi, bu arada insanın fiillerini de kuşatmıştır. Allah'ın kudretinin taalluk ettiği şeylerin hiç biri kulun kudretiyle gerçekleşmez.

2. İnsan kendi fiilinin kendi seçim gücü ile yaratıcısı olsaydı ve bunu tek başına gerçekleştirseydi, fiilinin ayrıntılı yönlerini bilmesi gerekirdi. İnsanın, eyleminin tüm yönlerini bilmesi imkânsızdır. Meselâ, bir çok fiil insanda unutkanlık ve gaflet eseri olarak ortaya çıkmaktadır.

3. Kul kendi fiilinde müstakil bir kudret ve iradeyle yaratıcı olsaydı, bu fiili yapma veya yapmama imkânına sahip olurdu. Aksi halde o fiile müstakillen kadir

---

44 el-Bâkillânî, el-Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *et-Temhîd fî'r-redd alâ mülhideti'l-muattıla ve'r-râfıza ve'l-havâric ve'l-mu'tezile*, neşr., M. Muhammed Hudayrî – M. Abdülhâdî Ebû Ridei Kahire, 1947, ss. 45-6.

45 el-Beyâdî, Kemâlüddîn Ahmed, *İşârâtü'l-Meram min İbârâti'l-İmâm*, thk., Y. Abdülrezzâk, Kahire, 1949, s. 255.

46 el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillah, *el-Akîdetü'n-nizâmiyye*, neşr., Z. el-Kevserî, Kahire, 1948, ss. 32–4.

olmuş olmazdı. O halde fiilin yapılmasının, terkedilmiş olmasına tercih edilmiş olması bir tercih ediciyi gerektirir. Tercih kuldan kaynaklandığı takdirde, teselsül lazım gelirdi. O halde tercih edici varlık kul cinsinden bir yaratık olamaz.[47]

Mâturîdîler'e göre; İmam Mâturîdî Cebriye ve Mu'tezile'nin görüşleri ile mücadele etmiş, Eş'arî'den de biraz ayrı yol izlemiştir. Cebriye'nin mutlak determinizm tezini çürüterek, Allah'la insan arasındaki ilişkinin Allah'la tabii alem arasındaki ilişki ile aynıymış gibi algılanmaması gerektiğini vurgulamıştır. Allah, insana akıl, doğruyu ve yanlışı, iyiyi ve kötüyü ayırt etme gücü, düşünme, hissetme, arzu etme, muhakeme etme kabiliyetinden bahsetmiş, insanları doğru yola iletmek için peygamberler ve kitaplar göndermiştir. İnsan da zihnini kendisine fayda dokunacak şeylere yöneltir, kendisine zarar verecek şeylerden kendini alıkoyar, aklıyla alternatif hareket tarzlarından birini seçer ve amellerinin fazilet ve günahlarından sorumlu olduğunu düşünür.[48] O halde insan bu işleri yaparken düşünür, arzu eder, meyleder ve seçer. İnsan hareket ederken hür ve fâil olduğunun şuurundadır.[49]

Mâturidîler, kulun fiillerinde ihtiyar sahibi olması halinde sorumlu tutulabileceğini vurgulamaktadırlar. Kulun bir fiili işlemeden önce ihtiyarı (seçim) ve bir fiile meyli söz konusudur. Akabinde kulun ihtiyar edip meylettiği fiili yapabilmesi için bir kudret (güç) gerekir. Fiille beraber olan ve insana fiili yapabilme imkânı sağlayan kudreti Allah fiille beraber yaratır buna da "istitâ'atü'l-e'fâl" denir.[50] Eylemde bulunma melekesi olmayan birine emir verip yasak koymak anlamsızdır. İnsanın kendini hür hissetmesi ve istediği fiilleri yapması fiillerinin faili olduğunu kanıtlar.[51] Dolayısı ile Mâturîdîler iradeyi fiil ile birlikte mütalaa etmekte olup insana iradesinin hürlüğünü insanın hür olduğu şuuruna bağlamıştır.[52]

---

47 İrfan Abdulhamid, *İslâm'da İ'tikâdî Mezhebler ve Akâid Esasları*, çev., Sâim Yeprem, Marifet Yay., III. Baskı, İst. 1994, s. 296-7.

48 Kazanç, Fethi Kerim, *Kelam Yazıları*, Samsun, 2008, s. 242.

49 Kazanç, *Kelam Yazıları*, s. 242.

50 Yeprem, M. Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturîdî*, İstanbul 1997, s. 302; Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *"Fiil"*, *DİA*, XIII, s. 62; Kasım Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsanın Fiilleri*, İst. 2003, s. 93; 127–8.

51 Kazanç, *İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri*, s.194.

52 Yeprem, *İrade Hürriyeti*, s. 288; Turhan, *İnsanın Fiilleri*, s. 123–4.

Mâturîdî kelamcılarından Sâbûnî: Kurân-ı Kerim'de geçen "Dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin."[53], "Dilediğinizi yapın."[54] ve "kim zerre miktarı bir amel işlerse bunun karşılığını görecektir"[55] âyetlerini delil göstererek "İnsan, kendine özgü bir irâdesi olduğunu nefsinde zaruri bir bilgi olarak bilir." diyerek insanın irâdesi olduğunu ortaya koyar.[56] Ayrıca Sâbûnî; "Şâyet Allah, kâfirin küfrünü istemişse O'nun meşîetinin dışına çıkmak mümkün değildir. Bu durumda kul küfre mecbur olur." şeklindeki bir itiraza karşı; "Kâfir, iman edebilecek bir gücü varken küfrü dilemek sureti ile tercihte bulunmuş Allah'ın da iradesi o fiili kul hakkında yaratmaya taalluk etmiştir." diyerek cevap vermiştir.[57] Yine "Sizi de yaptıklarınızı da yaratan Allah'tır."[58] ayetinden hareketle gerçekte bu fiilleri yaratanın Allah olduğunu söylemektedir. Çünkü fiilin Allah'a isnad edilmesi fiilin insandan nefyedilmesini gerektirmez. Bunun gerçek manası fiilin henüz yok iken Allah tarafından ('halk) yaratılmış olması, kul tarafından da kazanılmış (kesb) edilmiş olması anlamındadır.[59] Mâturîdi, bütün bu fiillerin yaratılması Allah'a nispet edilirken, kesb edilmesi ve işlenmesi kula nisbet edilir demektedir.[60] Mâturîdi bu görüşlerini, "Kulların hareket ve sükun cinsinden her türlü fiilleri gerçek anlamda onların kesbleridir. Allah ise o fiillerin yaratıcısıdır." diyen Ebû Hanîfe'ye dayandırmaktadır.[61]

Fiilin oluşmasında asıl rol insana verildiğinden kişi sorumlu olup mükâfat ve cezayı hak eder. İnsanın küllî irâdesi hâdis olmakla beraber, cüz'î iradesi zihnî bir fonksiyondur ve zihnin dışında mevcut değildir, bu yüzden Allah'ın yaratmasına konu teşkil etmez. Buna göre, cüz'î irade hâdis değildir ve insan fiillerinde hür olması için yeterlidir. Kişinin fiile bağlamadan önce eylem yapmaya elverişli olması (istitâ'at) gerektiği noktasında kuşku yoktur, bu anlamda fiilden önce güç sahibi

---

53 Kehf, 18/29.

54 Fussilet, 41/40.

55 Zilzal, 99/7.

56 Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidâye fî usûli'd-din*, thk. Bekir Topaloğlu, D.İ.B. Yay., Ankara 2000. s.71.

57 Sâbûnî, *el-Bidâye*, s.72

58 Saffât, 37/96.

59 Nureddin es-S'abûni, *Mâturidiyye Akaidi*, Çev., Bekir Topaloğlu, Ankara 1978, s. 139-41.

60 el-Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1980, ss. 143–159. Yeprem, *İrade Hürriyeti*, s. 293; Yazıcıoğlu, "*Fiil"*, XIII, s. 63; Turhan, *İnsanın Fiilleri*, s. 125–6.

61 Şerafeddin Gölcük-Adil Bebek, "*el-Fıkhu'l-ekber*", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 544.

kılınmıştır.[62] İstitâatın iki boyutu vardır. Birinci boyut: kulun kendinde var olan bir güçle (İstitâat) fiillerini gerçekleştirir ki bu, azalarının sıhhatli ve işler durumda olması ile mümkündür. Dolayısı ile bu güç fiil işlenmeden önce vardır. İkinci boyut: Bu güç, kulun fiili işleyebilmesi için Allah'ın canlıda yarattığı bir arazdır. İnsan, seçimli (ihtiyarî) fiillerini onunla yapar, fiilden önce olmayıp fiille beraber bulunur ve fiil onunla meydana gelir.[63]

Allah insanı yaratırken ona iyi ve kötüyü ayırt etme iktidarını da vermiştir. Aklen iyi ile çirkini ayırt edebilecek yapıya sahip olarak var edilen insanın yaratılışındaki amaç onu denemektir. İnsan, iyi ve kötüye meyyal olarak yaratılmıştır. Tabiatı itibari ile insana zahiren güzel olan fakat netice itibari ile çirkin olaylara direnç gösterme ve bidayeti sıkıntılı olmakla beraber sonu güzel olan şeylere de meyledebilme yetisi vermiştir. [64] Buna göre insan fiilleri, bir kimsenin kendi kudret ve irâdesini bir fiile tevcih ettiği anda Cenab-ı Hakk'ın kudret ve tekvin sıfatlarının teveccüh ve taalluk ile o fiili halk etmesiyle meydana gelir.[65]

B. MU'TEZİLE'NİN BEŞERÎ SORUMLULUK ANLAYIŞI VE İNSANIN FİİLERİ

Mutezile'ye göre insanın bütün fiilleri küllî iradeye muhtaç ve bunların meydana gelmesi için söz konusu irade zaruri ise, kul hakkında takdir edilenleri yapmaya mecburdur. Bu durumda da bir sorumluluğu olmamalıdır. Çünkü kulun, dahli olmayan bir işten dolayı cezalandırılması haksızlık olur. Bu ise Allah'ın şanına yakışmaz. Bu itibarla her kul kendi fiillerinde ve iradesi dâhilinde olan işlerde bunların yaratıcısı olmalıdır.[66]

Mu'tezilî genel esaslara göre, adâlet ilkesi uyarınca kullar fiillerinin meydana getiricisi ve yaratıcısıdırlar. Kulların kendi kazançları olan fiillerinde Allah'ın ne yaratma suretiyle ne de ortadan kaldırma suretiyle bir fiili, bir dahli ve takdiri

---

62 el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev., Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara 2002, ss. 333–5

63 en-Nesefî, Ebu'l-Mu'in, *Tabsıratü'l edille*, tah. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara 2003, II, 113.

64 Yeprem, *İrade Hürriyeti*, s. 293; Yazıcıoğlu, "Fiil", XIII, s. 63; Turhan, *İnsanın Fiilleri*, ss. 125–6.

65 Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, İst. 1972, s.226.

66 Çelebi, *Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri*, s. 11.

yoktur.[67] Kaderiyye, Mu‘tezile ve onların görüşlerine eğilimli olan adl taraftarı kelâmcılar, Cebrîlere bir tepki olarak kader yahut ihtiyâr görüşünü benimsemişlerdir.[68] Kaderîler ve Mu‘tezilîler, insanın bir fiili yaratma konusunda tam bir kudrete ya da istitâ’aya sahip bulunduğunu; seçimi ve tercihinde tam manasıyla hür olduğunu iddia etmektedirler.[69] Kaderiyye, daha çok insanoğluna hür irade ve ihtiyar bahşeden ayetlere dayanarak insanı mutlak irade sahibi kabul etmiş, onun kendi fiillerini kendisinin yarattığı savını öne sürmüştür.[70] Ma’bed el-Cühenî, Gaylan ed-Dımeşkî ve Ca’d b. Dirhem’in başını çektiği ilk Kaderiyye hareketi hayır-şer ve güzel-çirkin her şeyin kuldan kaynaklandığını belirterek kader inancını yadsımış ve hür irade problemini tartışma gündemine sokmuştur.[71]

Mu‘tezile kelâmcıları insandan kaynaklanan eylemlerin sonuçları üzerinde durarak bunları yorumlamaya çalışmıştır. Bu sonuçlar, gerçekten insanın kendi fiili mi, yoksa başkasının mıdır? İnsanın hür irâde ve seçim gücünü esas alan Mu‘tezile’nin, insanın hareket ve eylemlerinin sonuçlarını kabul etmesi ve bu sonuçlarından dolayı insanı sorumlu tutması kaçınılmazdır. Yani insandan doğan fiillerin sonuçları başka her hangi bir varlığa nispet edilemez. Bunlar insanın kendisinden sâdır olan eylemlerdir.[72]

Mu‘tezile mezhebinin beş temel ilkesinden biri “adâlettir.” Adâlet ilkesine göre, Allah insanlara asla zulmetmez. İnsanın âhirette âdil bir şekilde ödüllendirilmesi ya da cezalandırılabilmesi için insanın dünyada iyi ya da kötü

---

67 Kazanç, *İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri*, s.176.

68 Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadislerinin Kelami Problemlere Etkisi*, Birleşik Yay., İst., 1992, s. 284-289

69 İrfan Abdulhamid, *İslâm’da İ’tikâdî Mezhebler,* s. 290. Adalet ilkesine büyük önem veren Mu‘tezile’nin kelâmî sisteminde istitâ‘a’nın mümkün olan farklı seçenekler arasında özgürce seçim yapma gücüne delâlet etmesi konusunda bkz., George F. Hourani, “Mu‘tezilî Ahlâk Kelâmında İlâhî Adâlet ve Beşerî Akıl”, çev. Fethi Kerim Kazanç, *Tabula rasa: felsefe-teoloji*, Yıl: 2, Sayı: 5, Mayıs-Ağustos 2002, ss. 210–1.

70 es-Sâbûnî, Nûreddin, *Mâturidiyye Akâidi*, çev., Bekir Topaloğlu, D.İ.B. Yay., V. Baskı, Ank., 1995, s.134.

71 eş-Şehristânî, Ebû’l-Feth Muhammed b. ‘Abdi’l-Kerîm, *el-Milel ve’n-nihal*, neşr., Muhammed Keylânî, Beyrut, 1986, I, 17; İsa Doğan, “ İlk Fikir Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *O.M.Ü.İ.F.D.* Sayı: 6, Samsun, 1992, ss. 163-5.

72 İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *Kitâbu’l-fasl fi’l-milel ve’l-ehvâ ve’n-nihâl*, thk., Ahmed Şemsuddin, Beyrut, 1996, III, 236.

davranışlar arasında tercih yapabilme gücüne sahip olması gerekir.[73] Dolayısıyla insanın davranışları üzerinde ilâhî bir irâdenin etkisi söz konusu olmamalıdır. Çünkü Allah, insanlara seçimli eylemler gerçekleştirebilecekleri bir kudret alanı bahşetmiştir. İlâhi irade ile gerçekleşen bir davranıştan insanın mesul ve mükellef tutulması Allah'ın adalet sıfatı ile bağdaşmaz. Aksini düşünmek zulüm olur.[74] Bu nedenledir ki, Allah'ın adaletinin geçekleşmesi, insanın davranışlarına ve fiillerine bizzat kendisinin karar vermesine ve ilahi de olsa hiçbir baskı ve zorlama olmaksızın, onları kendisine Allah tarafından verilmiş güç ve istitâ'a[75] ile irâdi ve ihtiyari olarak yerine getirmesine bağlıdır. Buna göre insanın fiillerini yaratan Allah değil, O'nun kendilerine verdiği güç, irade, istitâ'a ve seçim gücüne sahip birer varlık olarak insanların ta kendileridir.[76] Mu'tezile bu konuda pek çok Kur'an ayetini delil olarak kullanmışlardır.[77]

Mu'tezile'ye göre fiil[78], kudret sahibi insandan varlık alanına geçen bir iştir. İyi-kötü gibi ahlakî değer taşıyan davranışlar, ancak güç ve kudret sahibi insanın isteyerek ve seçerek iradi olarak yaptığı eylemlerdir. Bu nedenledir ki, uyuyan ve şuursuz insanlarla çocukların davranışları ne iyi ne de kötü diye nitelendirilir. Aynı şekilde bir zorlama ile seçme hürriyeti kısıtlanan insanın davranışları da ahlaken iyi ya da kötü olarak nitelendirilebilir. Şu halde davranışlar, fâilin irâdî ve ihtiyârî olarak yapıp yapmamasına göre iyi-kötü gibi ahlaki değeri haiz olanlalar ile ahlaki bakımdan nötr (tarafsız) olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Buna göre, yaptığı eylemden dolayı kınanmayı hak eden kişinin eylemi ahlaken kötü olarak nitelendirilirken, yaptığı eylemden dolayı kınanmayı hak etmeyen kişinin eylemi ise iyi olarak nitelendirilmektedir. Bir kısım davranışların ahlaken tarafsız diye sınıflandırılmasının hikmeti fiil açısından değil de fâil açısından mümkün olur.[79] Yani Mu'tezile'nin ortaya koyduğu ahlâk nazariyesine göre, adalet ilkesinin bir

---

73 Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci* s. 203.

74 Işık, Kemal, *Maturîdî'nin Kelam Sisteminde İmân Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Fütüvvet Yay., Ank., 1980, s. 92. (305 nolu dipnot)

75 İstitâ'a; insanın beden sağlamlığıdır. Hayat ve güç sahibi insanın fiilini yapma kudretidir. Bkz., Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, ss. 225-6.

76 Yazıcıoğlu, M. Sait, *Kelam Ders Notlar*ı, Ank. 1998, ss. 36-7.

77 Nisa, 4/40; Tevbe, 9/70; Rûm, 30/ 9; Yunus, 10/ 44; Bakara, 2/ 281–286.

78 Bkz.; Gündoğar, Hamdi, *Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: VIII/2, Aralık 2004, Sivas, ss. 205-18.

79 Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dinî Temelleri*, T.D.V. Yay., Ank., 1998, ss.94-5.

gereği olarak, insan sadece hür irade ve istitâ'asıyla gerçekleştirdiği fiilinden mesul olmaktadır. Başka bir deyişle Mu'tezile, Allah'ın daha başlangıçta insanı yaratırken bahşettiği onun gücü ve kuvveti dahilinde bulunan konularda hür iradesinin varlığını kabul etmiş ve bu hürriyeti Allah'ın "adl" sıfatıyla temellendirmeye çalışmıştır. Mu'tezîlî kelâmcılardan Ebû'l-Huzeyl'e göre, insanlardaki bilgi ve idrâk kabiliyetini yaratan Allah, fiillerin gerçekleşmesi için gerekli bulunan irade ve kudreti fiilin meydana gelişinden önce kendisine vermiştir.[80]

Aslında Mu'tezile insanın sorumluluğunu temellendirmeye çalışmaktadır. Görüşlerini üç gerekçeye dayalı olarak savunmuşlardır.

1.İnsanın eylemlerini Allah'ın yarattığı şeklindeki bir bakış açısı, fiillerin insana ait olmadığı, dolayısıyla dini yükümlülüklerin geçerli olmadığı sonucuna götürür. Oysa din, emir ve nehiylerden ibarettir. Din inanan kimselerden günlük hayatlarında bir takım fiillerin yapılmasını veya yapılmamasını istemektedir. Yani din, insana bir takım sorumluluklar yüklemektedir. Sorumluluk ise ancak kudret, hürriyet ve seçim gücünün olduğu bir ortamda geçerli olabilir. İşte bu yüzden Mu'tezile'ye göre, insan kendi fiilinin yaratıcısı olarak görülür.

2.Kul fiillerini tek başına yaratmazsa, hakkında va'd ve va'idin varid olduğu ödül ve ceza geçersiz ve anlamsız olmuş olur.

3.Ayrıca insanın fiillerinde müstakil hür ve ihtiyari bir iradeye sahip olmaması kendisine doğru yolu bulması için gönderilen birçok peygamberi anlamsız kılmaktadır. Peygamberlerin sunduğu mesaj ve çağrılar, sadece ihtiyar ve hürriyet üzerine bina edilebilir.[81]

C. ŞÎ'A'YA GÖRE İNSAN FİİLERİ

Şiîlik temel akâid-kelâm meseleleri açısından başlangıçta farklı bir konumda olmasına rağmen gelişim sürecinde Mu'tezîleden etkilenmiş ve pek çok konuda onunla paralel görüşler ortaya koymuştur. Özellikle gaybet sonrası dönemde Şiî kelamı Mu'tezîli düşünce ile iç içe girmiş, bazı araştırmacılar tarafından Mu'tezile ve Şia kelâmının aynı kaynaktan geldiği öne sürülmüştür.[82] İmâmiyye'nin teşekkülü sürecinde gaybet dönemini de içine alan 900'lü yıların ilk çeyreğinde Abbâsi yönetiminin saygı duyduğu bir aile olan Şiî-Nevbahtî ailesinin Mu'tezileye ilişkin

---

80 Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, s.223.

81 Abdulhamid, *İslâm'da İ'tikâdî Mezhebler*, ss. 290-1; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 52.

82 Bulut, Halil İbrahim, *Şeyh Müfîd ve Şia'da Usulî Farklılaşma Süreci*, İzmir 2005, s. 222.

bazı görüşleri benimsemesi ayrıca Büveyhiler döneminde Mu'tezilenin tesiri Şiî-İmâmi akâid-kelâm konularında sürdüregeldikleri ahbâri düşünce yapısının seyrini değiştirmiştir.[83] Ayrıca Ebû Ca'fer Muhammed b. Kubbe, Ebu'l-Hasan b. Bişr, Ebû Muhammed b. Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî gibi bir kısım Mu'tezîli âlimin gaybet sonrası dönemde özellikle imâmet konusunda Şiî düşünceyi benimsemeleri Mutezîli görüşlerin Şiî-İmâmi düşüncede kabul görmesini sağlamıştır.[84]

Eş'arî, insan fiillerinin yaratılmış olup olmadığı konusunda Râfizîler'in (Şîa) üç fırkaya ayrıldıklarını ifade etmektedir.[85] Bu fırkalar iddia ettikleri görüş açısından gruplandırıldığında ilki, Şîa'nın ilk döneminde hâkim olan görüş olup insanın fiilleri Allah tarafında yaratılmıştır görüşünde olanlar, diğer bir fırka Şîa'nın gelişim aşamasında şekillenen, insanın fiilinde Cebr ve tefvîzin olmadığını iddia edenler ve son olarak ta insan, irade ve kudreti ile fiilinde müstakildir görüşünde olanlardır. Bu doğrultuda Şîa'nın insanın fiilleri konusundaki görüşleri izah edilecek olunursa;

1. Şîa erken devirde insan fiillerinin Allah'ın yaratması olduğu görüşü kabul etmiştir. Mesela, Ca'fer es-Sâdık'ın (148/765), Kaderiyye'nin irade ve kader konusunda öne sürdüğü görüşlere reddiye yazdığı bilinmektedir. Hatta daha önce Zeyd b. Ali'nin de (122/740) irade ve kader konusunda reddiyesi bulunmaktadır. Bu, Şîa'nın başlangıç döneminde Ehl-i sünnetle aynı doğrultuda düşündüğünü yani kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmış olduğunu benimsediklerini göstermektedir.[86]

Eşa'rî, Hişam b. el-Hakem'in (190/815), "İnsanların fiilleri bir yönden özgür bir yönden zorunlu (ızdirâri)dir; özgürlük yönü insanın onları irade etmesi ve elde etmesi(kesb) sebebiyledir; zorunlu yönü ise fiilerin tahrik edici sebebin meydana gelmesinden sonra fiillerin vücut bulmasıdır" şeklinde sözünü nakleder.[87]

İstitâ'at konusunda ise Şîa'nın görüşüne gelince, Hişam b. Hakem'e göre istitâ'at, sıhhat, [insana] belli bir tabiat verme, anlık süre, marangozluğu sağlayan el, terziliği sağlayan iğne gibi âletler ve fiilin meydana gelmesine yol açan/sürükleyen

---

83 Moojan Memen, *An Intrauduction to Shi'i Islam*, New Haven, London, 1985, s. 78.

84 Howard, I.K.A., "*Şiî Kelam Edebiyatı*", Çev., M. Ali Büyükkara, Kur'an Araştırmaları Dergisi, Sayı: 22-23, ss. 219-20; Ayrıca bkz., Madelung, Wilferd, *İmâmisn and Mu'tezilite Theology*, Paris 1970, ss. 13-30.

85 el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtu'l-islâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn)*, çev., Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabalcı Yay., İst. 2005, s. 68.

86 Bağdâdi, *el-Fark*, ss. 340-1.

87 Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, ss. 67-8.

sebep olmak üzere beş şeyden ibarettir. İşte fiil, ancak tüm bunlar bir araya geldiği zaman varlık alanına çıkar. İstitâ'at fiilden önce gelmekle beraber, fiilin bir sebebe bağlı olarak meydana gelişi esnasında da bulunabilir. Buna göre Allah istemedikçe fiil meydana gelemez. Hişam b. Sâlim ise istitâ'atın bir cisim, yani güç sahibi bir kimsenin bir parçası olduğunu iddia eder.[88]

2. Şîa'nın gelişim döneminde insan fiillerinde cebr ve tefvîz olmadığı arada bir durumun olduğu görüşü hakimdir. Şîa, imamlarından gelen rivayetler doğrultusunda, insan fiillerinin Cehmiyye'nin iddia ettiği gibi kulun fiillerinde mecbur olmadığını (cebr) ve Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi kulun fiiline müdahale edilmediğini (tefvîz) olmadığını, dolayısı ile insan fiillerinin yaratılmış olup olmadığı hususunda bir şey söylemekle mükellef olmadıkları görüşünü benimsemiştir.[89] Bu görüş sahipleri Şehristâni'nin de eserinde ifade ettiği gibi, Ca'fer es-Sâdık'ın: " Cebir de tefvîz de yoktur. İkisinin ortasında bir durum vardır." sözünü delil getirmişlerdir.[90] Şeyh Sadûk'ta (381/991)benzer rivayeti nakletmiştir.[91]

Şiî âlimlerden Muhammed Rıza Muzaffer'e göre, kula, fiil işleme konusunda cebir de tefvîz de yoktur. Fakat iş bu iki durum arasında bulunur. Fiillerimiz, işlemeye gücümüzün yettiği, işlediğimiz esnada seçim gücümüzün (ihtiyâr) olduğu işlerdir. Fakat bir başka yönden bu fiiller, Allah'ın kudretinin dâhilinde olup takdîr ve belirlemesine bağlıdır. Allah yaptığımız fiilleri zorla bize işletmemektedir. Eğer Allah, zorla bize fiil işletseydi ve bizi bundan dolayı cezalandırsaydı böyle bir şey, zulüm olurdu. Ancak yapılan fiiller Allah'ın kudretiyle yapılmaktadır.[92]

Şîa'nın yukarıda ifade edilen iki döneme ilişkin görüşleri açıkça Cebriyye, Kaderiyye ve Mu'tezile'nin öne sürdüğü görüşlere karşı olmakla beraber Ehl-i sünnetten pek farklı değildir. Şîa'nın en muteber hadis kitabı olan Usûl Kâfî'de imamlardan rivayet edilen bu doğrultuda pek çok haber bulunmaktadır. Örnek olarak, Hz. Ali'ye Sıffin savaşı dönüşü bir ihtiyar: "Ey Mü'minlerin emîri, Şam ehline karşı savaşımız Allah'ın kazası ve kaderi miydi?" şeklinde bir soru sormuş O da: "İhtiyar! evet öyle, Allah'ın kaza ve kaderi olmaksızın ne bir tepeye çıktınız ne

---

88 Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 68.

89 Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, ss. 68-9.

90 Şehristânî, *el- Milel*, II/2.

91 Kummî, İbn Bâbaveyh (Şeyh Sâduk), *Risâletü'l-itikâdati'l-imâmiyye*, Çev., Ethem Ruhi Fığlalı, İst.,1988, s. 28.

92 Muhammed Rıza'l-Muzaffer, *Akâidu'l-imâmiyye*, Kahire, 1381, s 21-22.

de bir vadiye indiniz." demiştir.[93] Yine Şeyh Sadûk, " Allah'ın bilgi ve dilemesi dışında hiçbir şey gerçekleşmez."[94] demiştir. Bu doğrultuda imamlardan kaza, kader, Allah'ın dilemesi gibi konularda birçok haber rivayet edilmiştir[95] ki bunlar Ehl-i sünnetin akidesine uygun görüşlerdir.

3. Şeyh Müfîd (413/1022)'le temsil edilen ve genel kabul gören görüşe göre insan, irade ve kudreti ile fiilde müstakil olup kulların fiilleri Allah'ın yarattığı şeyler değildir.[96]

Şeyh Müfîd, Şiî İmâmi gelenekte usûli anlayışın ve Şîa içindeki farklılaşmanın başlamasına önderlik etmiştir. Çünkü o, kendinden önceki ahbâri anlayışın yetersizliğini ortaya koyarak mezhebî meseleleri çözümlemede yeni bir metot arayışı içine girmiş, geçici tedbirlerden ziyade bakış açısını değiştirmeyi amaçlamıştır. Şeyh Müfîd, çağdaşları olan Eşarî Bâkillânî ve Mutezîli Kâdî Abdulcebbâr ile münazara etmiş, hatta onların görüşlerine cevaben risaleler veya reddiyeler yazmıştır.[97] Müfîd, Bâkillâni ile aynı şehirde ikamet ettiğinden o dönemdeki tartışmalar daha çok Şiî-Sünnî düşüncedeki ihtilafları kapsayan Tahrîfu'l-Kurân, Hz. Ali'nin imameti, Cemel ve Sıffin savaşları gibi konular olmuştur.[98] Mutezîli âlimlerden Ebû Abdullah el-Basrî, hem Müfîd hem de Kâdî Abdulcebbâr'ın ders aldığı hocalarındandır. Ancak o, mut'a ve meleklerin peygamberlerden üstünlüğü konularında hocasına muhalif olmuş hatta "en-Nakz alâ Ebî Abdillah el-Basrî Kitâbehû el-Mut'a" adlı reddiye kaleme almıştır.[99] Bununla beraber Müfîd, hocasından Mutezîli doktrinin temel taşlarını elbette ki almıştır. Müfîd, imâmet, imamların masumiyeti, ric'at ve mehdî konularında kendinden önceki Şiî âlimlerin meseleleri izahta kullandıkları ahbâri anlayış metodunun aksine akılcı bir metot ve tutum sergilemiştir. Mesela, nübüvvet ve imâmet meselesini izah ederken Mûtezilenin aslah ve adalet kavramlarını kullanmıştır. O, Allah'ın en iyi ve güzeli yarattığını bu yüzden nübüvvet ve imâmetin bir hikmet gereği olduğunu savını "lütuf doktrini" ile izah etmiştir. Dolayısı ile Müfîd'in öncelikle aklı

---

93 Kuleynî, Ebû Ca'fer Muhammed, *Usûl Kâfî*, Tahran 1348, I, 215-6.

94 Şeyh Sâduk, *Risâletü'l-itikâdati'l-imâmiyye*, s. 29.

95 Kuleynî, *Kâfî*, I, 219-228.

96 Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 68.

97 Bulut, *Şeyh Müfîd*, ss. 127-30.

98 Bulut, Şeyh Müfîd, s. 132.

99 Bulut, *Şeyh Müfîd*, s. 188.

kullanarak aslah ve lütüf prensipleri ile imâmetin gerekli olduğunu izah etmek hususunda Mûtezilî anlayıştan etkilendiği anlaşılmaktadır.[100]

Şeyh Müfid'den itibaren Şiî-İmâmi düşünce sisteminde yerini bulan insanın irade ve kudreti ile fiilinde müstakil olduğu ve kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığı iddiası aslında Mu'tezile'nin öne sürdüğü görüştür.[101] Şî'î İmâmiye mezhebine göre, insan, akıl hükmünde müstakil olduğu gibi, adâletin gereği olarak irade ve kudreti de fiilin gerçekleştirilmesinde müstakildir. İmâmiyye bu hususta Mu'tezile gibi düşünmektedir.[102]

Şîa, kader konusunda büyük oranda Mu'tezile'den etkilenmiştir. Bu yakınlık sebebiyledir ki Şiiîler kendilerini Mu'tezile'nin de kullandığı "Adliyye" adıyla isimlendirmişlerdir. Kader konusunda Mu'tezilenin rasyonalist eğilimleri Şîa içinde korunmuştur. Özellikle imamları Zeyd, Vasıl b. Ata'nın öğrencisi ve Hüseyin b. Ali'nin torunu olan Şîa'nın Zeydiyye kolu Mu'tezile doktrini üzerine kuruludur. Mu'tezilî fikirler en çok da daha mutedil çizgide bulunan Zeydiyye içinde korunmuştur.[103]

Şeyh Müfîd, kaza, kader, Allah'ın dilemesi, insanın fiilleri konusunda Şîa'da gelenekleşen düşüncenin aksine Mu'tezile'nin ileri sürdüğü görüşleri benimseyerek nassları te'vil eder ya da reddeder. Müfîd'e göre kulun fiilleri Allah tarafından değil kul tarafından yaratılmıştır. Müfîd, bu konuda seleflerine muhalif olarak öne sürdüğü tezi ile ilgili olarak Şeyh Sadûk'un rivayetlerini geçerli bulmamış ancak sahih olabilecek rivayetleri de hesaba katarak Allah'ın kitabının bütün rivayetlerden mukaddem olduğunu söyleyerek ayetleri te'vil etmiştir. Böylelikle Müfîd, Allah'ın 'Adl' ve 'Hikmet' sıfatı ile konuya bakmış olmaktadır.[104]

Müfîd, cebr ve tefvîz ile ilgili imamlardan gelen rivayetleri tahlil ederken kulun fiillerinde mecbur olduğu (cebr) görüşünü reddederken, kulun fiiline müdahale edilmediği (tefvîz) görüşünü ise kendine yorumlayarak; 'kulun fiillinden dolayı hesaba çekilmeyeceği, her şeyin mübah kılındığı ve Allah tarafından kulun fiili ile ilgili emir ve yasağın bulunmadığı' olduğu yönünde anlamlandırmıştır.[105] O,

---

[100] Bulut, *Şeyh Müfîd*, s.136.

[101] Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 68; Şehristânî, *el-Milel*, I/195.

[102] Keskin, Halife, *Kendi Kaynakları Işığında Şia İnanç Esasları*, Beyan Yay., İst., 2000, s. 105.

[103] Çelebi, *Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri*, s. 21.

[104] Keskin, *Şia İnanç Esasları*, s. 108.

[105] Şeyh Müfîd, *Muhammed b. Nu'man, Tashîhu'l-itikâd*, Tebriz 1358, ss. 153-62.

Allah'ın iradesi ile emrinin bir ve aynı şey olduğunu söylemiş böylece i'tizâli düşünceyi benimsediğini ifade etmiş olmaktadır.[106]

Şîa'nın, insan fiilinden doğan (tevellüd eden) şeyler hususunda ileri sürdüğü görüşlere gelince, Şî'a, insanın fiilinden doğan şeyin, onun fiili mi, fâilin başkasında meydana getirdiği fiil mi, yoksa sadece kendi nefsinde meydana getirdiği bir fiil mi olduğu konusunda ayrılığa düşmüştür.

Bir grup Şî'î kelâmcı, fâilin kendi nefsinden başkasında fiil işlemeyip, ancak kendi nefsinde eylemde bulunduğunu iddia eder ve insanı, yemek esnasından alınan lezzet, darbeden doğan acı ve buna benzer şeyler gibi kendi fiilinden doğan şeylerin fâili olarak kabul etmezler. Diğer bir gruba göre ise, bizden bir fâil başkasında bir fiil meydana getirebilir. Sözgelimi, darbeden duyulan acı, taşların birbirine sürtülmesinden çıkan ses, atılmasından sonra okun süzülüp gitmesi gibi. Fâilin fiilinden doğan fiiller, bunlar fiilinden doğan kimselerin fiilleridir.[107]

Hicrî dördüncü asırdan itibaren Müfîd'le irade hürriyeti konusunda Mu'tezîlî söyleme yakınlaşan İmâmiyye, ilk dönem Şiî söylemleri terk etmekle kalmamış, ahbara muhalif bir yaklaşımı benimsemiştir. Ancak son dönemde Şiî İmâmî âlimler orta bir yol arayışı içerisine girmişlerdir. Reddedemedikleri rivayetler ve Kur'an ayetleri karşısında bazı İmâmi âlimler "kevn âleminde olan her şey ancak kader ve kaza ile olabilir" demektedirler. Bu yönü ile Mâturîdi düşünceye oldukça yakın söylem içerisinde olan İmâmi âlimler vardır.[108]

Fiillerin yaratılışı konusunda İmâmî düşüncenin özgün görüşlerini görmek için Cemâleddîn Mikdâd b. Abdillah es-Suyûrî el-Hillî'nin İrşâdü't-Tâlibîn ilâ Nehci'l-Müsterşidîn adlı eserinden konu ile ilgili bölümün çevirisini aynen koymakta yarar görüyorum.

Fâzıl el-Mikdâd es-Suyûrî'nin tam adı Ebû Abdullah Mikdâd b. Abdillah b. Muhammed b. Hüseyn b. Muhammed es-Suyûrî el-Esedî el-Hillî olup kelam ve fıkıh kitaplarında el-Fâzıl el-Mikdâd ya da el-Fâzıl es-Suyûrî olarak bilinmektedir. El-Hıllî, Şerefud'dîn lakabı ile meşhurdur.

---

[106] Şeyh Müfîd, Muhammed b. Nu'man, *Evâilu'l-makalât fi'l-mezâhibi'l-muhtârâd*, Tebriz 1371, s. 26.

[107] Eş'arî, *Makâlâti'l-islâmiyyîn*, ss. 45-6.

[108] Halife Keskin, *Şia İnanç Esasları*, ss. 109-110.

Fâzıl el-Mikdâd es-Suyûrî Irak'ta muhtemelen Hillet ya da Suyura kasabalarından birinde dünyaya gelmiş ancak doğum tarihi bilinmemektedir. Fâzıl el-Mikdâd, ikamet ettiği yer olan Necef'te Cemâdi'l-Âhir 826'da vefat etmiştir.

El-Hıllî, Kûfe ve Hillet kasabaları arasında bulunan Fırat'a yakın bir yer olan Suyûra kasabasına mensubtur. El-Esedî lakabı mensub olduğu kabileye nispeten verilmiştir. Dedesi Rukned'dîn el-Curcânî Necef'te ikamet etmiş ve Allâme Hıllî'den ders almıştır. Fâzıl el-Mikdâd, Şeyh Şesud'dîn ebî Abdillâh'in en gözde talebesidir. Ayrıca Muhammed b. Şeyh Cemâled'dîn Mekkî, İbnu'ş-Şeyh Şemsud'dîn Muhammed b. Hâmid b. Ahmed'den ders almıştır.

Necef'te ikamet eden Fâzıl el-Mikdâd, İmâmiyye'nin önde gelen fıkıhçı ve kelâmcılarındandır. Talebeleri arasında Kâsım ed-dîn, Zeynu'd-dîn Ali et-Tevlînî, Tahîru'd-dîn b. Ali b. Zeyni'd-dîn bulunmaktadır.

Fâzıl el-Mikdâd, kelam, fıkıh ve tefsir sahasında eserler kaleme almıştır. İrşâdü't-Tâlibîn ilâ Nehci'l-Müsterşidîn, el-İ'timâdu fî şerhi risâleti vâcibi'l-İ'tikâd, El-Envâru'l-Celâliyye li'l-Fusûli'n-Nusayriyye, Âdâbu'l-Hac, el-Ed'iyyetu's-Selâsûne, el-Erbaûne Hadîsen, Tefsîru Mağmazâti'l-Kurân, Şerhu Elfiyetu'ş-Şehîd, Kenzu'l-Arafân fî Fıkhi'l-Kurân eserlerinde bazılarıdır.

Fâzıl el-Mikdâd'ın konumuzla ilgili tercümesini yaptığımız kitabın aslı 446 sayfa olup Tahran Medresesinde müellifin el yazması olarak bulunmaktadır.[109]

1. Amellerin Yaratılışı Meselesi*

Dördüncü konu fillerin yaratılışı hakkındadır: Mu'tezile, kulun, kendinden kaynaklanan fiillerinde etkin bir güce sahip olduğu görüşünü benimser.

Eş'arîler, Allah'ın kudret ve fiili birlikte/yan yana yarattığını, dolayısıyla Allah'ın [bunda] etkin [bir gücünün] olduğu görüşündedirler. Kulun fiilde hiçbir tesirinin bulunmayıp, sadece kesbi bulunduğu görüşünü benimserler.

Bize göre ise, biz, zorunlu ve seçimli eylemlerimiz arasındaki ayrılığı zorunlu olarak biliriz. Burada ayırt edici nitelik sadece kudrettir. Çünkü itâ'atkârı övmek ve isyankârı yermek bizce iyidir. Böyle bir şey, fillerin övgü ve yergiye dayanmasına

---

[109] Cemâleddîn Mikdâd b. Abdillah es-Suyûrî el-Hillî, *İrşâdü't-tâlibîn ilâ nehci'l-müsterşidîn*, thk.,es- Seyyid Mehdî er-Recâ'î, Kum el-Müşerrefe, 1405, ss. 6-25

* Cemâleddîn Mikdâd b. Abdillah es-Suyûrî el-Hillî, *İrşâdü't-tâlibîn ilâ nehci'l-müsterşidîn*, thk.,es- Seyyid Mehdî er-Recâ'î, Kum el-Müşerrefe, 1405, ss. 263–269. Yaptığımız çeviride esas aldığımız metin bu baskıya aittir.

bağlı olur. Bu, bilginin bize isnâdıyla değil de, fiilin bize isnâdıyla bilginin zorunlu oluşuna ilişkin bir delildir.

Ben diyorum ki: "Kelâmcılar yönelim ve dürtülerimize bağlı olarak ortaya çıkan fiillerin bizim gücümüzden mi yoksa Allah'ın gücünden mi kaynaklandığı hususunda görüş ayrılığına düştüler: Cehm b. Safvân, varlıkta tek etkin [gücün] Allah olduğu ve kulun bir eylemi yaratma (ihdâs) ve kesbinin asla bulunmadığı görüşünü benimsedi. Eş'arîler ve Neccârîler ise fiillerin Allah'tan sâdır olduğunu ve Allah'ın dışında hiç kimsenin bir fiili meydana getiremeyeceği görüşünü benimsediler."

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî şöyle dedi: "Kul tâ'at ya da ma'siyeti seçtiği zaman, Yüce Allah onda tâ'at ya da ma'siyeti yaratma âdetini yerine getirir. Allah, kulda tâ'at ya da ma'siyeti işleme gücünü yaratır. Kulun [bu konuda] seçim [gücü] vardır. Oysa bu gücün fiil üzerinde hiç bir etkisi yoktur. Aksine, kudret de makdûr [fiil] da Allah'ın kudretiyle gerçekleşmektedir."

el-Kadî Ebû Bekir el-Bâkıllânî dedi ki: "Fiilin zâtı Tanrı'dan, tâ'at, ma'siyet ya da abes olması ise kuldan kaynaklanır. İşte bu nokta [dinî] yükümlülüğün dayanağıdır. Buna bağlı olarak ödül ya da ceza hak edilir. Söz gelimi, yetime tokat atma, bazen eğitim [amaçlı] bazen de haksız yere gerçekleşebilir. Tokatın aslı Allah'tan eğitim [amaçlı] veya haksızlık oluşu ise kuldan ileri gelir."

Bir grup kimse, bu kesb [kavramının] bilinemeyeceğini öne sürdü.

Ebû İshâk el-İsferâ'înî: "Fiil, Allah ve kulun kudretinin birlikte [etkisiyle] gerçekleşir" dedi.

Mu'tezilîler (adâlet yandaşları): Kulun kendinden sâdır olan fiillerinde kendinden başka bir fâil olmadığını ve kulun fiili gerçekleştirmek konusunda müstakil bir kudretinin bulunduğu görüşünü benimsediler ve [şu hususta] ihtilâfa düştüler: Çoğu Mu'tezile, bu hususu bilmek kazanmaya dayalı (kesbî)dır, dedi. Ebû'l-Hasan el-Basrî, bu husus, zorunlu bilgi ile elde edilir, dedi. Eserin müellifi ise, ikinci görüşün doğru (hakk) olduğunu benimsedi ve bu hususa birkaç yönden dikkat çekti:

Birincisi: Ayakta durmak, oturmak, yemek yemek gibi seçime dayalı hareketlerimiz ile nabız atışı veya insanın zorlayıcı bir dış etkiyle yüksekten düşmesi gibi zorunlu hareketler arasındaki ayrılığa zorunlu bilgi ile hükmedilir. İnsan ikinci tür eylemleri değil de, birinci tür eylemleri terk edebilir. [Bu iki tür eylem arasında] Kudretin dışında ayırt edici bir husûsiyet yoktur. Dolayısıyla bize ait bir kudret

[sıfatı] vardır. Zira iki tür eylem arsında bir ayrılık bulunmadığı takdirde onların arasında hiç bir fark kalmaz.

Ebû'l-Huzeyl el-'Allâf şöyle dedi: "İnsanın eşeği insandan daha akıllıdır. Çünkü bu insan, eşeğini küçük bir hendeğe götürüp ona vursa, eşek o hendeği atlayıp geçer. Ama eşeği büyük bir hendeğin kenarına götürüp, olanca gücüyle ona vursa, eşek o hendeği atlamaz. Çünkü eşek kudreti dâhiline giren şeylerle kudreti dâhiline girmeyen şeyleri ayırt eder. Ama insanoğlu [bunları] ayırt edemez."

İkincisi: Bir isyân [eylemine] bağlı olarak isyankârı yermek ve tâ'at [eylemine] bakarak itâatkârı övmek bizce hoş karşılanır. Ancak bir insanı renginin siyahlığı, boyunun kısalığı ve (idrâk) körlüğüne bağlı olarak yermek veya sûretinin güzelliğine ve boyunun uzunluğuna bağlı olarak övmek bizce iyi kabul edilmez. [Aynı zamanda] yıldızların parlaklığını, meyvelerin tatlı oluşunu övmek [de] iyi sayılmaz. Böylesi bir övgü ve yergi, onların sözü edilen diğer fâillere değil de [sadece] itâatkâra ve isyankâra isnad edilişini bilmemizden kaynaklanır.

"Bu delildir" sözü, olası bir sorunun cevabına işaret eder. Bu soru iki açıdan ele alınabilir:

Birincisi: Fiilin bize isnad edilişinin zorunlu olarak bilindiğini söyledin. Bu hususa zikrettiğin iki açıdan delil getirdin. Oysa zorunlu olan bilgilere [başka bir şeyle] delil getirilmez.

İkincisi: İkinci delilden bir kısır döngünün doğması gerektiği söylenebilir. Böyle bir şey ise geçersizdir. Söz bu gerekliliği açıklamaya gelince, akıl sahibi insanlar, ancak kulun fâil olduğunu bildikleri zaman, onu överler ya da yererler. Eğer biz onun fâil olduğuna bilgimizle delil getirseydik, kısır döngü [nün doğuşu] gerekli olurdu.

Bunlara şöyle yanıt verilebilir: Birincideki amaçlanan şeyi bilmek zorunlu olarak elde edilir. Ancak onun zorunluluğu açık seçik değildir. Oysa bu, onun kendisine değil de, zorunlu olduğuna ilişkin bir delildir. Bir şeyin kendiliğinden apaçık olup, onun apaçıklığını bilme yolunun kesbten geçmesi mümkündür.

İkinci soruya gelince, kulun fâil olduğunu bilişimizi, bilginin sâbitliğine değil de, kulun fâil olduğunu bilişimizin zorunlu olduğuna delil getiririz. Dolayısıyla da burada bir kısır döngü [nün doğması] söz konusu değildir.

1.1. Amellerin Yaratılması Konusunda Muhâliflerin Delilleri

Eserin müellifi şunları söyledi: [Muhâlifler] Allah'ın vukûa geleceğini bildiği şeyin [varlık alanına çıkışının] zorunlu ve yokluğunu bildiği şeyin ise [varlık alanına çıkışının] imkânsız olduğu [esasıyla] bu konuya delil getirdiler. Dolayısıyla

Tanrı'nın böylesi bir imkânsıza konu olan şeylere hiçbir kudreti yoktur. Çünkü yönlendirici sâiklerin birbirine eşit olmaları halinde fiilin [gerçekleşmesi] muhaldir. Öyleyse [seçenekler arasında] bir tercihte bulunma halinde, ağır basan seçeneğin gerçekleşmesi gerekir. Tercihe konu olan diğer seçenek ise imkânsız olur [gerçekleşemez]. Dolayısıyla Allah'ın kudreti imkânsıza taalluk etmez. Çünkü, eğer kul [bu alanda] kudretli olsaydı, iki seçenekten birini tercih etmesi gerekirdi. Eğer tercih edilen seçenek, tercih eden bir varlık olmadan meydana gelirse, Allah'ın [varlığı ve birliğinin] ispatı konusunun önü tıkanır. Eğer bir tercih edici varlık kul olursa, o kuldan teselsül ileri gelir. Eğer böylesi bir seçenek Tanrı'dan kaynaklanırsa, bu tercih edici varlığın mevcudiyeti durumunda, fiil zorunlu olur ve (tercih edicinin) yokluğu durumunda ise imkânsız olur. Dolayısıyla bu tercih edilen seçenek kulun kudret alanına girmez.

Birincisine şöyle cevap verilebilir: Zorunluluk ve imkânsızlık ardı ardına gelir. Zâtî imkâna etkide bulunmazlar.

İkincisine şöyle cevap verilebilir: Fiilin imkânı [keyfiyeti], seçeneklerin (tarafların) eşit bir düzeyde bulunması ve ağır basma durumu itibariyle değil de, bizzat kendinden ileri gelir.

Üçüncüsüne verilebilecek cevap şudur: Kudret sahibi bir kimse, kudret alanına giren iki seçenekten birini bir tercih edici olmaksızın tercih eder. Bununla beraber bu yönler, geçersizliği zorunlu olarak bilinen şeye göre Yüce Allah hakkında geçerli ve varittir.

Ben derim ki: Hak mezhebe dayandırma ameliyesi bitirilince, hasmın kuşkusundan bahsetmeye girişilir. Bu kuşkuya çeşitli açılardan yanıt verilir:

Birincisi: Kulun fiilinin gerçekleşmesi vâcip ya da imkânsızdır. Dolayısıyla kulun vâcip ve mümteni'/imkânsız olan hiçbir şeyine güç yetirilemez. Buradan kulun fiilinin [başka bir varlığın] makdûru olmadığı [mantıksal] sonucu çıkar. [Söz] Küçük öncüle gelince, ya gerçekleşmesi Allah'ın malûmu olan bir şeyin vukûa gelişi zorunlu olur. Aksi takdirde, Allah'ın ilmi cehle dönüşür. Ya da gerçekleşmemesi bilinenin vukûa gelmesi imkânsız olur. Aksi takdirde, Allah'ın ilminin cehle dönüşmesi lazım gelir. Dolayısıyla böyle bir şey ya vâciptir ya da imkânsızdır. Büyük önermeye gelince, bu daha önce izah edilmişti.

İkincisi: Kulun fiili mümkündür. İki seçenekten birine yönelik yönlendirici dürtülerin eşit bir konumda olması halinde, mümkün olan her iki [seçenekten] birinin gerçekleşmesi imkânsız olur. Dolayısıyla her mümkün bir tercih ediciye ihtiyaç duyar. Tercih edicinin bulunmasıyla birlikte ağır basan seçenek zorunlu olur.

Tercih edicinin bulunmaması halinde ise, ağır basan seçenek imkânsız olur. Şu halde ne vâcip ne de imkânsız üzerinde hiçbir kudret etkin değildir.

Üçüncüsü: Eğer kul kudretli olsaydı, iki seçenekten, yani var etme (îcâd) ya da terk etmeden birini diğerine tercih ederdi. Böyle bir şey, ya bir tercih edicinin bulunması ya da bulunmaması yoluyla mümkün olur. İkincisi (tercih edicinin bulunmaması ihtimali)'ne gelince, bir muraccih olmaksızın tercih eyleminin gerçekleşmesi gerekir. Oysa böyle bir şey, daha önce de geçtiği gibi geçersizdir. Yine, eğer ikinci ihtimali mümkün görseydik, Allah'ı ispat kapısının kapatılması lazım gelirdi. Çünkü, bu takdirde bir tercih edici olmaksızın mümkün iki seçenekten birini diğerine tercih etmek mümkün olur. Dolayısıyla mümkün iki seçenek bir fâile ihtiyaç duymaz. Eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, bu muraccih ya kulun fiilinden ya da Allah'ın fiilinden ileri gelir. Birinci şık (kulun fiilinden gelmesi) imkânsızdır. Çünkü bu ihtimale göndermede bulunup deriz ki: Böyle bir şey, ya bir muraccihin bulunması ya da bulunmamasıyla mümkün olur.. Şu halde teselsül ya da Allah'ın fiili olan bir muraccihte sona erme lazım gelir. Fakat teselsül imkânsızdır. Öyle ise Allah'ın fiili olan bir muraccihte sona erme gerekir. İşte bu da ikinci kısım (şık)dır.

O zaman deriz ki: Bu muraccihin bulunması durumunda, bu fiilin meydana gelmemesi ya da gelmesi mümkün olur. Birinci ihtimal söz konusu olursa, fiil iki seçeneğe göre eşit bir konumda bulunur. Belirli bir vakitte iki seçenekten birinin gerçekleşme ile özelleşmesi başka bir muraccihin bulunması ya da bulunmamasıyla mümkün olur. Birinci şık söz konusu olursa, muraccih olarak varsaydığımız şey olamaz. O halde bunun muraccih olduğunu varsayma akla ve mantığa aykırıdır. Eğer ikinci şık söz konusu olursa, bir muraccih olmaksızın tercihte bulunmak gerekir ki, böyle bir şey muhaldir. Eğer ikinci şık imkânsız olur ise, bu fiil vâcip olur. Vâcibe hiçbir kudretin bulunmadığı [ilişmediği ilkesi] daha önce geçmişti.

Birinciye şöyle yanıt verilebilir: Söz konusu vâcip ve imkânsızlık mümkünün mahiyetiyle birliktedir (bir aradadır). Eğer birisi, bilginin iki mümkün cihetten birine taalluk ettiğini varsayarsa, böyle bir şey, o mümkünü kudretin müteallikî olan zâtî imkân [konumundan] çıkarmaz. Aynı şekilde, o mümkün gerçekleşmeye de gerçekleşmemeye de tabidir. Dolayısıyla, bilgi, vâcip ve imkânsızlık bakımından gerçekleşmeye ve gerçekleşmemeye etki etmez. Eğer [böyle bir şey söz konusu] olsaydı, kısır döngü olurdu.

Bu konunun izahına gelince; eğer fiil gerçekleşirse, onun gerçekleşeceğini bilme olan birinci ihtimal meydana gelir. Eğer fiil gerçekleşmezse,

gerçekleşmeyeceğini bilme olan diğer ihtimal meydana gelir. Öyleyse birincisini diğerinin yerine bedel olarak varsayarız; bu durum, bilginin değişmesini gerektirmeyip, bu seçeneği bilme olan birinci ihtimalin meydana gelmesini gerektirir.

İkinci hususa gelince; fiilin imkânı, iki seçeneğin eşit bir konumda olması veya birisinin diğerine tercih edilmesi söz konusu olmaksızın, sadece onun mahiyetine göre mümkün olur. Oysa böyle bir şey kudretin müteallikidir. Şu halde sözünü ettiğiniz vucûp onu zâtî imkân [konumundan] çıkarmaz.

Üçüncü hususa gelince; muhtâr bir fâil (hür seçimde bulunan fâil) bir tercih edici olmaksızın kudret alanında bulunan iki nesneden birini diğerine tercih eder. Söz gelimi, yırtıcı hayvandan kaçan bir kimsenin birbirine eşit iki çare ile (seçenekle) karşı karşıya kalmış olması ve aç bir kimseye birbirine eşit iki somun ekmek sunulmuş olması gibi... Böylece Yaratıcı'nın [varlığını ve birliğini] ispât kapısı kapatılmaz. Çünkü tercih eden fâil mevcuttur. Tercih edici olmaksızın gerçekleşen şey, eşit düzeyde bulunan iki şeyden diğerini değil de, birini belirlemedir. Dolayısıyla, bundan bir tercih edici olmaksızın mümkünün varlığını yokluğuna tercih etme doğmaz.

Veyahut deriz ki: Mümkün, fiile yönlendirici bir sâik olan bir muraccihe ihtiyaç duyar. Bu muraccihin bulunmasıyla fiil zorunlu olur. Nitekim Ebû'l-Hüseyin el-Basrî de bunu dile getirip şöyle demiştir: "Allah kudret ve irâde [sıfatları] aracılığıyla eylemde bulunur. Fiilin, tek başına kudrete nispeti imkân nispetine benzer. Fiilin, kudretin ve irâdenin ikisine birden nispeti ise vucûp nispetine benzer. Dolayısıyla böyle bir şey seçme gücüne aykırı düşmez. Çünkü seçim gücünden kastımız, ancak onun tek başına kudrete nispetle oluşudur.

Onun "me'a zâlike" sözünden itibaren sonuna kadar giden ifadesine gelince, bu ifade, her birine tafsîli men açısından kendine özgü bir cevap verince, toptan red itibariyle onu iki açıdan ele almaya başlar:

Birincisi: Sizin sözünü ettiğiniz şeyler, hiçbir ayrılık olmaksızın Tanrı hakkında geçerlidir. Birinci hususa gelince şöyle söylenebilir: O'nun fiilinin gerçekleşmesi ya bilinir ya da bilinmez. Birinci ihtimal vâciptir. İkinci ihtimal ise imkânsızdır. Bu imkânsızlara hiçbir kudret taalluk etmez. İkinci hususa gelince, Allah'ın fiilinin mümkün oluşudur. Yönlendirici sâiklerin eşit bir konumda olmaları halinde her bir mümkünün gerçekleşmesi imkânsızdır. Tercih edicinin bulunmasıyla beraber ağır basan seçenek vâcip; tercih edilen diğer seçenek ise imkânsızdır. Üçüncü hususa gelince: "Yüce Allah'ın iki seçenekten birini tercih etmesi ya bir

tercih ediciden kaynaklanır ya da kaynaklanmaz, görüşüdür." Öyleyse Yüce Allah'ın bir kudret ve seçim gücünün bulunmaması gerekir ki, böyle bir şey icmâen geçersizdir. İşte bu, kendisinden başka sığınmaları mümkün olamayan bir susturma (ilzâmdır).

İkincisi: Geçersizliği (butlân) zorunlu olarak bilinen şeye uygun olarak geçerli olur. Çünkü ihtiyârî bir hareketimiz olduğunu zorunlu olarak biliriz ki, bu geçersiz (bâtıl) olur. Zira artık bunda bir fayda yoktur.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Eş'arîlere göre, evrendeki her türden fiil Allah'ın ihdâsı ve yaratmasıdır. Fiillerin yaratılıp meydana getirilmesinde kulun kudretinin bir tesiri yoktur. Fiilin oluşumu esnasında yaratılan kudret fiilin yapılmasıyla birlikte yok olur. Eş'arîler, kulun sorumluluğunu ve yükümlülüğünü, onda yaratılmış olan bir kazanma gücü (kesb) ile açıklamaktadır. Buna göre, insan kazanılmış türden bir fiilde bulunmak istediği zaman, Allah o fiili kazanma ve yapma gücünü insanda yaratmaktadır. Yani, kazanılmış fiiller insanda yaratılmış (muhdes) bir güçle meydana gelmektedir. Bu yüzden fiil, kulun kesbidir. Yani Allah insanın kesbinin yaratıcısıdır. Eş'arî kelâmcıları hür irâde ya da insanın fiilleri seçme ve yapma gücü konusunda ve buna bağlı olarak onun sorumluluğunu temellendirmede, Mu'tezile ve Cebriyye tarafından savunulan görüşlerin arasında orta bir yol tutmuştur.

Mâturîdîlere göre insan, hür iradesi ile aklını kullanır, seçim özgürlüğünü kullanarak ister iyi, ister kötü olsun fiili yapmaya (kesb) niyet eder sonra yapmaya kesin karar verdiği anda Allah fiili o insan için yaratır. Görüldüğü üzere Allah fiilleri insanın bir fiili yapmak istemesi ve beğenip seçmesi sonucunda yaratmaktadır. Dolayısı ile insanın sorumluluğu hür iradesi ve ihtiyarından ileri gelmektedir.

Mu'tezile kelâmcıları insandan kaynaklanan eylemlerin sonuçları üzerinde durarak insanın sorumluluğuna yorum getirmişlerdir. Mu'tezilîler, insanın bir fiili yaratma konusunda tam bir kudrete sahip bulunduğunu; seçimi ve tercihinde tam manasıyla hür olduğunu iddia etmektedirler. Allah, insanlara ihtiyari eylemler gerçekleştirebilecekleri bir kudret alanı bahşettiğinden, insanın edim ve filleri üzerinde ilâhî bir irâdenin etkisi söz konusu olmamalıdır. Aksi halde İlâhi iradenin ihtiyarı ile insanın gerçekleştireceği fiil ve edimlerden insanın mesul tutulması Allah'ın adalet sıfatı ile bağdaşmaz.

Mu'tezilîler kulun fiillerindeki sorumluluğunu ahlâk nazariyesi ile açıklamaktadır. Adalet ilkesinin bir gereği olarak, insan sadece hür irade ve

istitâ'asıyla gerçekleştirdiği fiilinden mesul olmaktadır. Allah, fiillerin gerçekleşmesi için gerekli bulunan irade ve kudreti, fiilin meydana gelişinden önce yani daha insan yaratılırken ona bahşetmiştir.

İnsan fiillerinin yaratılmış olup olmadığı konusunda Şîa üç fırkaya ayrılmıştır. Birinci görüş, Şîa'nın ilk döneminde hâkim olan görüş olup insanın fiillerinin Allah tarafından yaratıldığıdır. İlk dönem Şîa insan fiilleri konusunda Ehl-i Sünnetle aynı düşünmektedir. İkinci görüş, Şîa'nın gelişim döneminde hâkim olan görüşe göre insanın fiilinde Cebr ve tefvîz olmayıp arada bir durum vardır. Dolayısı bu görüşte olanlar insan fiillerinin yaratılmış olup olmadığı hususunda bir şey söylemekle mükellef olmadıkları görüşünü benimsemiştir. Bu doğrultuda imamlardan kaza, kader, Allah'ın dilemesi gibi konularda birçok haber rivayet edilmiştir ki bunlar Ehl-i sünnetin akidesine uygun görüşlerdir. Üçüncü görüş, Şeyh Müfîd'le temsil edilen ve daha sonraki süreçte genel kabul gören görüşe göre insan, irade ve kudreti ile fiilde müstakil olup kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmamıştır. Müfîd'in öncelikle akla önem vermesi, bazı Mu'tezilî prensipleri metot olarak kullanması Mûtezilî anlayıştan etkilendiğini göstermektedir. Dolayısı ile Şî'î-İmâmiye mezhebine göre, insan, akıl hükmünde müstakil olduğu gibi, adâletin gereği olarak irade ve kudreti de fiilin gerçekleştirilmesinde müstakildir ki bu Mu'tezile'nin iddia ettiği görüştür.

Son dönemde Şîî İmâmî âlimler orta bir yol arayışı içerisine girmişlerdir. Reddedemedikleri rivayetler ve Kur'an ayetleri karşısında bazı İmâmi âlimler "kevn âleminde olan her şey ancak kader ve kaza ile olabilir" demektedirler.

Hilli'ye göre "Amellerin Yaratılışı Meselesi", Allah tarafından kula verilen kudretin ayırıcı bir yönünün olduğunu vurgulayarak, seçimli ve zorunlu eylemler arasındaki farkın kudretle bilinebileceğini söylemektedir. İnsan, ihtiyari hareketleri (oturmak, kalkmak vs.) ile zorunlu hareketleri (nabız atması, insanın zorlayıcı bir etki ile yüksekten düşmesi vs.) arasındaki farkı Zorunlu Bilgi ile bilir.

[Muhaliflerin] Allah'ın olacakları şeyleri bildiği için zorunlu ve olamayacak şeyleri bildiği için imkânsız olduğu, dolayısıyla Tanrı'nın böylesi bir imkânsıza konu olan şeylere hiçbir kudreti yoktur. Yani Allah'ın kudreti imkânsıza taalluk etmez. Burada tercih devreye girmektedir. Tercih Allah'tan kaynaklanırsa fiil zorunlu olur. Tercih kuldan olursa teselsül meydana gelir türünden iddialarına müellif şöyle cevap vermiştir.

Kulun fiilinin gerçekleşmesi vâcip ya da imkânsızdır. Allah'ın malûmu olan bir şeyin vukûa gelişi zorunlu olur. Ya da gerçekleşmemesi bilinenin vukûa gelmesi

imkânsız olur. Dolayısıyla böyle bir şey ya vâciptir ya da imkânsızdır. Kulun fiili mümkündür. Dolayısıyla her mümkün bir muraccihe ihtiyaç duyar. Bu muraccihin bulunması durumunda, bu fiilin meydana gelmemesi ya da gelmesi mümkün olur. Dolayısı ile tercih edicinin tercihine göre ağır basan seçenek zorunlu olur. Aksi ise imkânsız olur. Şu halde ne vâcip ne de imkânsız üzerinde hiçbir kudret etkin değildir.

Muraccihin tercihine göre fiil gerçekleşirse, onun gerçekleşeceğini bilme, eğer fiil gerçekleşmezse, gerçekleşmeyeceğini bilme meydana gelir. Bu durum, bilginin değişmesini gerektirmeyip, bu seçeneği bilme olan birinci ihtimalin meydana gelmesini gerektirir.

Mümkün, muraccihe ihtiyaç duyar. Bu muraccihin bulunmasıyla fiil zorunlu olur. Allah kudret ve irâde sıfatları ile yaratmada bulunur. Fiilin, tek başına kudrete nispeti imkân nispetine benzer. Fiilin, kudretin ve irâdenin ikisine birden nispeti ise vucûp nispetine benzer. Dolayısıyla böyle bir şey seçme gücüne aykırı düşmez. Çünkü seçim gücünden kastımız, ancak onun tek başına kudrete nispetle oluşudur.

KAYNAKÇA

Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadislerinin Kelami Problemlere Etkisi*, Birleşik Yay., İst., 1992.

Aydınlı, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci (Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf)*, Ankara Okulu Yay.,Ankara 2001.

Âyetullah Kâşif-ul Gıtâ, *Ca'ferî Mezhebi ve Esasları*, çev., Abdülbâkıy Gölpınarlı, Zaman Yay., İst., 1979.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, İst. 1972.

Bulut, Halil İbrahim, *Şeyh Müfîd ve Şia'da Usulî Farklılaşma Süreci*, İzmir 2005.

Cemâleddîn Mikdâd b. Abdillah es-Suyûrî el-Hillî, *İrşâdü't-tâlibîn ilâ nehci'l-müsterşidîn*, thk.,es- Seyyid Mehdî er-Recâ'î, Kum el-Müşerrefe, 1405.

Çelebi İlyas, *Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri*, Kelam Araştırmaları 2:2 (2004), ss. 3-24.

Doğan, İsa, " İlk Fikir Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme", *O.M.Ü.İ.F.D*. Sayı: 6, Samsun, 1992.

Ebu'l-Buka', Eyyüb el-Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısrî, Müessesetü'r-Risâle, Suriye 1993.

el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil, *Kitâbu'l-luma' fi'r-redd alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'* , Beyrut, 1952.

_____, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfi'l-musallîn*, nşr., Hellmut Ritter, Wiesbaden, 1980.

_____, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtu'l-islâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn)*, çev., Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabalcı Yay., İst. 2005.

el-Bâkillânî, el-Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *et-Temhîd fi'r-redd alâ mülhideti'l-muattıla ve'r-râfıza ve'l-havâric ve'l-mu'tezile*, neşr., M. Muhammed Hudayrî – M. Abdülhâdî, Kahire, 1947.

el-Beyâdî, Kemâlüddîn Ahmed, *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-imâm*, thk., Y. Abdülrezzâk, Kahire, 1949.

el-Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid, *Kitabü't-ta'rîfât*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillah, *el-Akîdetü'n-nizâmiyye*, neşr., Z. el-Kevserî, Kahire, 1948.

el-İsferâyînî, İmâduddîn Tâhir b. Muhammed, *et-Tabsîr fi'd-dîn*, neşr., İzzet Atar el-Huseynî, Dımeşk, 1940.

el-Kâdî 'Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk., Abdulkerim Osman, Kahire, 1988.

_____, *el–Muğni fî ebvâbi't-tevhid ve'l-adl*, Neşr., İbrahim Medkur-Taha Hüseyin, Kahire 1382/1962.

el-Mâturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev., Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara 2002.

el-Pezdevî, Ebu'l- Yüsr Muhammed b. Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Trc.: Şerafeddin Gölcük, 2. bs., Kayhan Yay., İstanbul1988.

en-Nesefî, Ebu'l-Mu'in, *Tabsıratü'l edille*, tah. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara 2003.

es-Sâbûnî, Nûreddin, *el-Bidâye fî usûli'd-din*, thk. Bekir Topaloğlu, D.İ.B. Yay., Ankara 2000.

_____, *Mâturidiyye Akâidi*, çev., Bekir Topaloğlu, D.İ.B. Yay., V. Baskı, Ank., 1995.

eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. 'Abdi'l-Kerîm, *el-Milel ve'n-nihal*, neşr., Muhammed Keylânî, Beyrut, 1986.

et-Taftazânî, Sa'duddin Ebû'l-Vefa, *Kelam İlminin Belli Başlı Meseleleri*, çev., Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay., İst. 1980.

_____, *Şerhu'l –Akaid*, Çev., Süleyman Uludağ, , İstanbul 1991.

George F. Hourani, "Mu'tezilî Ahlâk Kelâmında İlâhî Adâlet ve Beşerî Akıl", çev. Fethi Kerim Kazanç, *Tabula rasa: felsefe-teoloji*, Yıl: 2, Sayı: 5, Mayıs-Ağustos 2002.

Gölcük, Şerafeddin, *Bakıllânî ve İnsanın Fiilleri*, 1. bs., , TDV Yay., Ankara 1997.

Gündoğar, Hamdi, *Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: VIII / 2, Aralık 2004.

Howard, I.K.A., "*Şiî Kelam Edebiyatı*", Çev., M. Ali Büyükkara, Kur'an Araştırmaları Dergisi, Sayı: 22-23.

Işık, Kemal, *Maturîdî'nin Kelam Sisteminde İmân Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Fütüvvet Yay., Ank., 1980.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl*, thk., Ahmed Şemsuddin, Beyrut, 1996.

İrfan Abdulhamid, *İslâm'da İ'tikâdî Mezhebler ve Akâid Esasları*, çev., Sâim Yeprem, Marifet Yay., III. Baskı, İst. 1994.

Kasım Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsanın Fiilleri, İst. 2003.*

Kazanç, Fethi Kerim, "*İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı*", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, sayı:4, VII (2007).

_____, *Kelam Yazıları*, Samsun, 2008.

Keskin, Halife, *Kendi Kaynakları Işığında Şia İnanç Esasları*, Beyan Yay., İst., 2000,

Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dinî Temelleri*, T.D.V. Yay., Ank., 1998.

Kuleynî, Ebû Ca'fer Muhammed, *Usûl Kâfî*, Tahran 1348.

Kummî, İbn Bâbaveyh (Şeyh Sâduk), *Risâletü'l-itikâdati'l-imâmiyye*, Çev., Ethem Ruhi Fığlalı, İst.,1988.

Madelung, Wilferd, İmâmisn and Mu'tezilite Theology, Paris 1970.

Moojan Memen, *An Intrauduction to Shi'i Islam*, New Haven, London, 1985.

Muhammed Rıza'l-Muzaffer, *Akâidu'l-imâmiyye*, Kahire, 1381

Mustafa Sait Yazıcıoğlu *"Fiil"*, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XIII, İst., 2001.

_____, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı.* M.E.B. Yay., İst., 1992.

Şeyh Müfîd, Muhammed b. Nu'man, *Evâilu'l-makalât fi'l-mezâhibi'l-muhtârâd*, Tebriz 1371

_____, *Muhammed b. Nu'man, Tashîhu'l-itikâd*, Tebriz 1358.

Yavuz, Yusuf Şevki, "*İstitâat*", DİA, XXIII.

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, *Mâturidî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, 2. bs., Ankara, MEB yay.,1997.

_____, *"Fiil" maddesi*, *DİA*, XIII.

Yeprem, M. Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturîdî*, İstanbul 1997.